

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут педагогіки і психології
Кафедра психології

Чернякова Ганна Дмитрівна

**ОБРАЗ Я ТА ОБРАЗ СІМ'Ї У ПІДЛІТКІВ ІЗ СІМЕЙ, ЯКІ
ПЕРЕБУВАЮТЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ**

Спеціальність: 053 Психологія

Галузь знань: 05 Соціальні та поведінкові науки

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник
_____ А. В. Вертель,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри психології
« ____ » _____ 2021 року

Виконавець
_____ Г. Д. Чернякова
« ____ » _____ 2021 року

Суми 2021

ЗМІСТ

ВСУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОБРАЗУ Я ТА ОБРАЗУ СІМ'Ї У ПІДЛІТКІВ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ПСИХОЛОГІЇ.....	7
1.1. Психологічні особливості підліткового віку.....	7
1.2. Теоретичний наліз поняття «образ Я» у сучасній психології.....	15
1.3. Теоретичний наліз поняття «образ сім'ї» у сучасній психології.....	23
Висновки до розділу 1.....	30
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ОБРАЗУ Я ТА ОБРАЗУ СІМ'Ї У ПІДЛІТКІВ ІЗ СІМЕЙ, ЯКІ ОПИНИЛИСЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ.....	31
2.1. Методичне забезпечення дослідження образу Я та образу сім'ї у підлітків із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах.....	31
2.2. Експериментальне дослідження образу Я та образу сім'ї у підлітків із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах.....	36
2.3. Корекційно-розвивальна програма «Формування позитивного образу Я та образу сім'ї у підлітків із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах».....	49
Висновки до розділу 2.....	60
ВИСНОВКИ.....	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	64
ДОДАТКИ.....	71

ВСТУП

Актуальність теми. Вивчення «Образу Я» підлітків, які перебувають в нестабільній сімейній ситуації, є актуальною і затребуваною темою у науково-теоретичному плані та дуже значимою у сфері практичної психології. Актуальність цієї проблеми зумовлена зростанням негативних тенденцій у процесі соціалізації та психічної адаптації у підлітковому віці та ослабленням батьківських функцій, що спостерігаються в сучасному суспільстві.

Підлітковий період розглядається як перехідний та критичний етап, який має важливе значення для подальшого розвитку та становлення підлітка як особистості. У підлітків одним із найуразливіших і беззахисних утворень є «образ Я», оскільки підвищується значущість «Я-концепції» та самосприйняття у цей віковий період. На процес формування уявлень підлітка про себе впливає несприятлива ситуація в сім'ї, що передбачає зниження адаптаційного потенціалу і обмежує можливості розвитку індивіда, наслідком чого можуть стати подальші порушення у розвитку особистості та її соціально-психологічної адаптації.

Психологічна допомога підліткам, що залишилися наодинці зі своєю важкою життєвою ситуацією, є важливим та необхідним компонентом у процесі комплексної реабілітації та психологічної корекції.

Незважаючи на численні дослідження у вивченні «образу Я» і «образу сім'ї» підлітків та соціальну важливість попередження розвитку соціального сирітства та педагогічної занедбаності в суспільстві, існує нестача теоретичних та практико-орієнтованих знань у цій галузі, а також методологічної основи для більш ефективного психологічного впливу на дитину.

Отже, актуальність проблеми та потреба в її подальшому вивченні зумовили вибір теми дослідження: *«Образ Я та образ сім'ї у підлітків із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах»*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: серед наукових праць, які стали теоретично-методологічною основою дослідження, слід назвати праці про феномен «образу Я» таких психологів, як Р. С. Пантелєєв, А. В. Петровський, В. В. Столін, І. І. Чеснокова, М. Г. Ярошевський; праці про закономірності онтогенезу та вплив соціальної ситуації розвитку на формування особистості підлітка Б. Г. Анальєва, Л. С. Виготського, О. М. Леонтьєва, Л. І. Божович, Д. В. Ельконіна, А. М. Прихожан; наукові праці про характер сімейних відносин Е. Г. Ейдемільера, В. В. Юстицького, А. Я. Варга, та інших.

Мета та завдання дослідження: теоретично вивчити та експериментально дослідити «образ Я» та «образ сім'ї» підлітків із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, розробити корекційно-розвивальну програму «Формування позитивного образу «Я» та «образу сім'ї» у підлітків із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах».

Відповідно до мети визначено **завдання дослідження:**

1. Охарактеризувати загальні психологічні особливості підліткового віку.
2. Теоретично дослідити «образ Я» і «образ сім'ї» у науковій психологічній літературі.
3. Провести експериментальне дослідження образу Я та образу сім'ї у підлітків із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах.
4. Розробити корекційно-розвивальну програму «Формування позитивного образу «Я» та «образу сім'ї» у підлітків із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах».

Об'єкт дослідження – феномен «образу Я» та «образу сім'ї».

Предмет дослідження – образ Я» та «образ сім'ї» у підлітків із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Матеріали та методи.

1. *Загальнонаукові методи та прийоми дослідження:* аналіз і синтез наукової літератури з проблеми дослідження; порівняння, систематизація,

узагальнення; аналіз наукової психологічної, педагогічної та методичної літератури; теоретичне узагальнення.

2. Психодіагностичні методи:

Для розв'язання поставлених завдань застосовувався комплекс психодіагностичних методик, а саме: Тест самостворення (57 тверджень), розроблений В. В. Століним; Метод мотиваційної індукції (30 незакінчених пропозицій) Ж. Нюттена, адаптований Д. А. Леонтьєвим; Опитувальник взаємодії батьки-дитина (варіант для підлітків), розроблений І. М. Марківською; Проективна методика «Хто Я?», М. Куна і Т. Мак-Партланда; Сімейна соціограма Е. Г. Ейдемільера.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

- *уточнено* сутність і зміст основних понять дослідження, таких, як «образ Я» і «образ сім'ї» ;

- *подальшого розвитку* та конкретизації набуло дослідження психологічних особливостей формування «образу Я» і «образу сім'ї у підлітковому віці.

- *впроваджено* в практику діяльності Сумського міського центру соціальних служб корекційно-розвивальну програму «Формування позитивного «образу Я» та «образу сім'ї» у підлітків із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах».

Практичне значення одержаних результатів дослідження. Практична цінність визначається тим, що отримані результати можна використовувати в удосконаленні методів психокорекційного впливу та адекватного підбору психотехнічних засобів та прийомів, враховуючи індивідуально-психологічні особливості підлітка та детальний аналіз соціальної ситуації розвитку для забезпечення формування здорової особистості. Основні результати дослідження впроваджено в роботу Сумського міського центру соціальних служб.

Апробація результатів та публікації. Основні положення та результати дослідження доповідалися на VII Міжнародній науково-практичній конференції «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя», (18–20 травня 2021 року, м. Суми); XI Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих науковців «Молодь у сучасній психології: етнічна самосвідомість та міжетнічна взаємодія», (22–23 квітня 2021 року, м. Суми); III Міжнародній науково-практичній конференції «Інновації та перспективи світової науки», (4–6 листопада 2021 року, м. Ванкувер, Канада).

Основні положення й результати дослідження відображено в 2 наукових публікаціях:

1. Chernyakova H. The problem of self-image in modern psychology. *Молодь у психології: етнічна самосвідомість та міжетнічна взаємодія: збірник наукових праць* / за ред.: Кузікової С. Б., Пасько К. М., Вертея А. В. та ін. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2021. С. 44–45.

2. Chernyakova H. Psychological features of adolescents from disadvantaged families. *Innovations and prospects of world science. Abstracts of the 3th International scientific and practical conference. (November 4–6, 2020). Perfect Publishing. Vancouver, Canada. 2021. Pp. 551–552.*

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, висновків, списку використаних джерел (86 позицій), додатків та містить 3 рисунки і 6 таблиць. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи 84 сторінки. Основний текст дослідження викладено на 63 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОБРАЗУ Я ТА ОБРАЗУ СІМ'Ї У ПІДЛІТКІВ У ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Психологічні особливості підліткового віку

У сучасній психологічній літературі накопичено багато емпіричного та теоретичного матеріалу, який розкриває різні аспекти розвитку та функціонування особистості осіб підліткового віку. Дослідженню психологічних особливостей підліткового віку присвячено безліч наукових праць вітчизняних та зарубіжних вчених-психологів, серед яких: Л. І. Божович [10], Л. С. Виготський [16], І. С. Кон [35], А. В. Мудрик [42], Д. І. Фельдштейн [65], Д. Б. Ельконін [75], К. В. Флек-Хобсон [66], Ф. Райс [52], Х. Ремшмідт [53].

Підлітковий вік – специфічний період онтогенезу особистості, який є перехідним між дитинством і періодом дорослості (як особливий етап розвитку був виділений в ХІХ столітті). Межі підліткового віку збігаються з навчанням в закладах середньої освіти і охоплюють вік від 11–12 до 14–16 років. Особливе значення підліткового віку в контексті розвитку особистості експліковано в інших його конотаціях: «критичний», «перехідний», «ускладнений», «важкий». Саме в цих визначеннях зафіксовані важливість та складність тих процесів, які відбуваються в цьому періоді онтогенезу (складним переходом від одного етапу життя до іншого) [10, с. 194].

Момент переходу від дитинства до дорослості включає основний зміст і специфічну своєрідність цього вікового періоду розвитку: інтелектуального, соціального, морального та фізичного. Слід зазначити, що підлітковий вік є важливим саме тому, що саме в ньому закладаються і намічаються загальні напрями формування соціальних та моральних установок особистості.

На думку Л. Н. Вінокурова «підлітковий вік важливий для вчителів і батьків, він найкритичніший для самих підлітків. Девіантна поведінка підлітків

завдає багато клопоту не тільки безпосереднім вихователям – вчителям, але й всій системі освіти. З медичної точки зору підлітковий вік характеризується низкою проблем: нервово-психічні розлади, наркоманія, вживання алкоголю, сексуальні стосунки [13, с. 118].

Перехід до підліткового віку характеризується дуже різкими трансформаціями психіки. В сучасній психологічній науці цей феномен отримав назву «підліткової кризи». В цей період навчальна діяльність вже немає того фундаментального впливу на розвиток, який вона мала до цього. Провідним видом діяльності стає спілкування з однолітками – інтимно-особистісне спілкування, встановлення психологічної дистанції з дорослими з частими конфліктними ситуаціями.

Одна з характерних вікових особливостей підлітків – підвищена стомлюваність. На думку вчених, які протягом багатьох років досліджували фізіологічні процеси перебудови організму «у дітей підліткового віку більш інтенсивно функціонує гіпофіз, щитовидна залоза і статеві залози. Передня частка гіпофізу стимулює ріст організму в довжину і разом з щитовидною залозою підсилює обмін речовин в організмі» [43].

З фізіологічної точки зору важливим є те, що «серцево-судинна система ще не досить досконала. В підлітковому віці в зв'язку з загальним зростанням тіла в довжину спостерігається інтенсивне зростання всієї серцево-судинної системи при певній невідповідності в зростанні серця і судин. На самому початку цього віку зростання серця дещо затримується, кров'яний тиск знижується, що часто супроводжується загальним недокрів'ям, зокрема, млявістю і підвищеною стомлюваністю» [65].

Саме тому для цього віку характерні найбільші витрати енергії, які безумовно мають певні психологічні наслідки. Таким чином, можна говорити проте, що навіть звичайні навантаження на організм підлітка можуть призвести до перевтоми.

Загально відомо, що психічна діяльність має опосередкований характер. Саме тому, індивідуально-вікові характеристики і особливості дітей

підліткового віку опосередковані соціально-культурним середовищем, в якому вони знаходяться, враховуючи умови навчання та виховання там носять тимчасово просторовий характер. Ж. Піаже вказує на те, що логічні операції розвиваються у дітей переважно до 11–12 років. Дослідження Л. А. Венгера, П. Я. Гальперіна, Д. Б. Ельконіна, В. В. Давидова показують, що при зміні умов навчання, можуть змінюватися вікові межі та форми психічного розвитку дитини [75].

Індивідуально-вікові особливості підлітків обумовлені:

- 1) фізіологічними особливостями функціонування організму підлітка;
- 2) особливостями середовища (історичного, культурного, інтелектуального), як сфери функціонування;
- 3) особливостями виховання і навчання;
- 4) особливостями індивідуального розвитку (процес розвитку індивідуально-вікових особливостей має поступальний характер).

З психологічної точки зору підлітковий вік визначається суперечливістю та диспропорційністю динаміки розвитку. Головною ознакою підліткового віку – «відчуття себе дорослим», це есплікується в наступному: рівень домагань не відповідає рівню досягнень. Саме ці протиріччя і є основою типових вікових конфліктів з батьками чи особами, які їх заміщують. В цілому цей період характеризує закінчення дитинства та перехід до «дорослості» [66].

Загальні закономірності підліткового віку есплікуються через індивідуально-психологічні варіації, які підпорядковуються і знаходяться в залежності не тільки від навколишнього середовища, яке оточує підлітка та умов навчання і виховання, а й від індивідуальних особливостей організму або особистості. Підлітковий вік – фундаментальний, вкрай важливий етап в загально-психологічному процесі становлення суб'єкта як особистості. На цьому етапі на ґрунті якісно нових характерологічних характеристик, структури діяльності суб'єкта формуються фундаментальні підвалини усвідомлюваної поведінки, окреслюється загальна спрямованість особистості (формування морально-етичних, соціальних установок та уявлень).

Підлітковий (пубертатний) вік – це період «допитливого розуму», непереборного прагнення до «нового», період активних пошуків, енергії, активної діяльності та завзятості. Поведінкові реакції та діяльність підлітка безпосередньо залежать від самооцінки. Навчальна діяльність в підлітковому віці супроводжується труднощами і протиріччями, але існують деякі переваги на які можуть спиратися педагогічні працівники.

Зважаючи на це, із загальним зростанням більш усвідомленого ставлення до об'єктивної дійсності більш помітним стає свідоме ставлення до навчальної діяльності. В період підліткової кризи можуть посилюватися негативне ставлення до навчальної діяльності, педагогам у кожному випадку необхідно толерантно з'ясовувати причини такого ставлення до навчання. Причиною такої реакції є специфічна реакція на особисті невдачі в навчальному процесі, які можуть бути викликані випадковими обставинами, які призводять до істотного зниження показників успішності.

Найбільш драматично підліток сприймає особисті невдачі, егоцентризм викликає нестерпне бажання приховати своє реальне ставлення до цих життєвих негараздів і невдач, підлітки вдають, що успіхи у навчанні не мають для них значення.

Істотний вплив при негативному ставленні до навчального процесу підлітків має реальне усвідомлення і переживання реальних досягнень (досягнення чи невдачі). Невдачі, зазвичай, викликають у підлітків бурхливі, негативні реакції та небажання в подальшому складні навчальні завдання. На думку В. О. Сухомлинського: «Бажання добре вчитися – приходить тільки разом з успіхом у навчанні. Інтерес до навчання з'являється тільки тоді, коли є натхнення, що народжується від успіху в оволодінні знаннями» [61].

Ефективна методика, яка використовується педагогами для подолання невпевненості підлітка у власних силах та негативного ставлення до навчальної діяльності – це «ситуація успіху».

Лейтмотив підліткового віку – гіперболізована боязнь виглядати «слабкими», несамотійними, тобто володіти тими характеристиками, які вказують на те, що підліток вже не «мала дитина» [48].

До індивідуальних відмінностей в інтелектуальних здібностях відносяться і загальні здібності підлітків до самотійного оволодіння знаннями, навичок самотійної роботи. Вони мають тісний зв'язок з усією пізнавальною діяльністю підлітка: засвоєння нових знань, виконання різноманітних навчальних завдань практичного спрямування, особливо визначення в матеріалі, який досліджується – істотного (головного), встановлення діалектичного зв'язку нового матеріалу з попереднім. Для підлітків у яких виникають труднощі в самотійній роботі, потрібно допомагати, враховуючи кожен конкретний випадок. Як приклад, поділ складного завдання на під завдання з чіткими етапами виконання, допомога підліткам у складанні плану.

Вчитель прагне до того, щоб виробити у підлітків навички до узагальнення, відділяти головне від другорядного і найважливіше робити висновки [31].

Велику роль в навчальному процесі відіграють інтереси підлітка. Сфера інтересів, мотивів та потреб у підлітковому віці динамічні та нестійкі. Підлітки готові опанувати ту галузь знань, яка їх цікавить. Навчальні інтереси в підлітковому віці знаходяться на етапі становлення. Велике значення мають особисті досягнення підлітка у вивченні тієї чи іншої дисципліни. Вони як би «окриляють» підлітка, в той час як невдачі можуть призвести до зниження зацікавленості предметом. Слід зазначити, що спостерігаються і такі випадки, коли оцінка з тієї чи іншої дисципліни спонукає дитину «довести», що вона випадкова, що вона може отримати гарну оцінку, і ця боротьба за виправлення невдач часто призводить до того, що інтерес до навчальної дисципліни збільшується. На зменшення зацікавленості підлітків до навчання може впливати виникнення сильного, стійкого захоплення в сфері, яка не має відношення до навчання (спортом, колекціонування, музика). У підлітковому віці проявляється інтерес до однолітків протилежної статті, «перше кохання».

Про свої перші переживання хлопчики і дівчатка соромляться говорити друзям, батькам, або особам, які їх замінюють, педагогам, остерігаються того, що над ними будуть сміятися. І вони часто бувають праві [42].

Підлітки намагаються одночасно братися за багато справ. Діапазон інтересів може спричинити їхню нерозбірну розповсюдженість. Підлітковий вік не випадково називають складним або навіть критичним. «Підліток – вже не дитини, у нього гострий інтерес до всього навколишнього, дуже велика активність, дуже велике прагнення до праці фізичної та розумової» [76].

Активність підлітка не така, як у молодших школярів. Його приваблює тепер не стільки сам процес діяльності, скільки мета і її результат. Він уже не просто упорядковує бібліотечні книги, наприклад, а намагається зробити це якомога якісніше, не просто любить читати, а обирає «героїчні» книги, в яких описані подвиги, пригоди. Він стає мрійником, романтиком. Він заглиблений у свої переживання, інтереси. Він то енергійний, активний, веселий, то раптом млявий, пасивний, похмурий. «Спроба з'ясувати мотиви того чи іншого вчинку підлітка не мають успіху. Спроби розпитати викликають бурхливу, нервову реакцію, плаксивість, а іноді і агресію. Необхідно бути тактовним для того, щоб зрозуміти цей новий для підлітка стан, щоб стримувати себе, уникати різких докорів, претензій» [76].

У підлітковому віці проявляється агресивність, підлітки схильні до наслідування та навіювання (велика ймовірність потрапити під чужий вплив). У підлітковому віці може формуватися деструктивна поведінка (паління, крадіжки, вживання психоактивних речовин).

Таким чином, підлітки можуть мати проблеми з дисципліною, вони енергійні, мають високий рівень тривожності, виявляють ініціативність при виконанні шкільних та громадських доручень тощо (що вказує на високий показник фізіологічної енергії), але ця активність дуже часто змінюється стомлюваністю і пасивністю [4].

Підліток бажає знати особисті секрети інших, але не вміє їх зберігати. У цьому віці діти часто пліткують, ображають один одного, скаржаться, у

неформальному спілкуванні дають один одному негарні, нехороші «прізвиська», які зазвичай закріплюються аж до випуску із закладу освіти. Характерною ознакою підлітків є високий рівень домагань, який супроводжується неадекватно завищеною самооцінкою власних можливостей (Я впораюсь самотійно), «егоїстичне самоствердження», що проявляється у тому, що підліток радіє, якщо рівень шкільних досягнень його однокласників нижчий ніж у нього, коли у його друзів неприємності, якщо однолітки потрапляють у ситуацію приниження або примусу [14].

Також підлітки дуже сентиментальні та вразливі. Підлітки надзвичайно люблять хизуватися новими речами, гаджетами, особливо коли вони є у них, а у інших їх немає. На сьогодні, коли суспільство стратифіковано на заможних і бідних, можна спостерігати подібну стратифікацію і в середовищі підлітків, цей дисонанс яскраво проявляється у великих містах України. На перший план виноситься матеріально-фінансова складова, а не знання [29, с. 102].

Важливою є проблема взаємовідносин між підлітками та педагогами. Статус педагога сам не є гарантією шанобливого, уважного ставлення підлітків до вчителя, педагог має володіти специфічними особистісними якостями і характеристиками поводити себе таким чином, щоб заслужити визнання та прихильність від підлітків. Саме від того, як педагог зможе показати себе у роботі, буде залежати ставлення до нього дітей у ході їх подальшої взаємодії. Принципіальність необхідно поєднувати з терпінням, привітністю та уважністю [36].

Отже, підводячи підсумок необхідно відзначити наступні психологічні особливості підліткового віку:

- 1) важливість високого соціального статусу в колективі та сім'ї;
- 2) синдром хронічної втоми;
- 3) намагання знайти надійного друга;
- 4) намагання уникнути ізоляції, як у класі, так і в малій соціальній групі;
- 5) намагання заперечувати все підкреслено дитяче;
- 6) підвищений інтерес до питання «співвідношення сил»;

- 7) відсутність авторитету дорослих;
- 8) огиду до необґрунтованих суспільством заборон та примусів;
- 9) чутливість до «промахів» педагогів;
- 10) неадекватна оцінка власних можливостей, реалізація яких запланована у майбутньому;
- 11) хвороблива реакція на критику;
- 12) відсутність адаптації до ситуації невдачі;
- 13) страх осквернення та паплюження мрії;
- 14) емоційна нестабільність;
- 15) підвищений інтерес до занять спортом;
- 16) захоплення кіномистецтвом, колекціонуванням, музикою, екстремальними видами спорту тощо.

Підлітковий вік – період онтогенетичного розвитку, який є перехідним між дорослим життям і дитинством. Важливість підліткового віку можна визначити тим, що саме в ньому закладаються підвалини і намічаються загальні вектори формування соціальних і моральних особистісних установок. Фундаментальним етапом дозрівання виступає процес формування самосвідомості. Провідним видом діяльності в підлітковому віці виступає спілкування з однолітками.

Інформацію про «реальне» життя підліток отримує в першу чергу в результаті спілкування з однолітками. Для підлітка надважливою є те, що про нього думають представники малої соціальної групи до якої він належить. Даний вік характеризується розвитком наступних операцій: аналогія, узагальнення, класифікація та ін. Підліток набуває дорослої логіки мислення.

Потреби, почуття, що переповнюють підлітка виражаються в уявній ситуації. Успіх або неуспіх у навчанні також впливає на формування ставлення до навчальних предметів. Стійкі навчальні мотиви формуються на основі пізнавальної потреби і пізнавальних інтересів.

Важливою особливістю перехідного віку є криза ідентичності віку – ідентифікація або плутанина ролей (Е. Еріксон). Підліток намагається

спробувати себе у різних соціальних амплуа. Безперечно, в примірюванні ролей на себе будуть наявні і негативні образи, що може провокувати конфліктні ситуації [68].

Вищевикладене доводить важливість підліткового віку. Саме від того, як відбувається протікання цього онтологічного періоду особистості буде залежати подальше доросле життя дитини.

1.2. Теоретичний наліз поняття «образ Я» у сучасній психології

Проблема самосвідомості – одна з ключових в психологічній науці. Для характеристики самосвідомості психологи використовують різні терміни: «Я-концепція», «Я», «образ Я», «Самість» та інші. Однак, незважаючи на концептуальні розбіжності багатьох дослідників, під самосвідомістю узагальнено розуміється усвідомлення себе самим собою і усвідомлення себе як об'єкта спостереження когось іншого [26].

В області феномена «Я» розрізняються два аспекти: процесуальний і результативний. До першого належать самосвідомість, сапомопізнання, самовідношення і саморегуляція. До другого – Я-образ, система самооцінок і поведінкові патерн [70].

«Образ Я» являє собою центральну особистісну структуру, яка детермінує всі психічні процеси і відчутно впливає на всю життєдіяльність людини. У ній відзеркалюється якісна своєрідність внутрішнього світу людини. В силу своєї особливої значущості проблематика « образу Я» викликає інтерес у багатьох дослідників, що позначається на значних методологічних розбіжностях і неузгодженості понятійного апарату. В результаті цього на сьогоднішній день відсутня загальновизнана термінологія щодо категорії «Я». Як синонімічні вживаються терміни: «образ Я», «Я-образ», «самооцінка», «самостворення», «самосвідомість» тощо [20].

У сучасних поглядах вітчизняної та пост-радянської психології виділяється наукова школа С. Л. Рубінштейна [56], К. А. Абульханової-

Славської [1], А. В. Брушлинського [12] та ін., Представники цих наукових шкіл доводять причинно-наслідкову залежність зовнішнього і внутрішнього прояву «образу Я» і підпорядкованість людини загальним закономірностям буття на основі поєднання свідомості з мотиваційно-потребовою та емоційною сферами особистості.

У західній психології найбільш близьким нашій науковій позиції представляється гуманістичний напрям Р. Бернс [9], К. Роджерс [54]. В рамках цього напрямку Р. Бернсом розроблена триступенева модель «образу Я». Для зручності теоретичного аналізу автор моделі стратифікував «образ Я» на когнітивний, афективний і поведінковий компоненти. При цьому «образ Я» функціонує одночасно в свідомій і несвідомій сферах особистості [6].

При аналізі психологічного феномену «образ Я» можна умовно виділити два підходи. У першому «образ Я» і самооцінка представляють собою взаємопов'язані, але різні сторони феномену, що відображають когнітивні і афективні утворення психіки людини І. Баришнікова [5], Л. В. Бороздіна [11].

Відповідно до другого підходу «образ Я» характеризується обопільним зв'язком суб'єкта пізнання, об'єкта пізнання та аспектів відносин (як всеосяжне, оціночно-описове уявлення індивіда про себе), які опосередковано впливають на поведінку особистості В. Агапов [2], І. С. Кон [34].

Структура «образу Я» формується у відношенні до провідних мотивів К. А. Абульханова-Славська [1], С. Л. Рубінштейн [56], які визначають пріоритетні види людської активності. У зв'язку з цим структура «Образу Я» вибудовується за ступенем усвідомленості і важливості її компонентів, і більш високим ступенем значущості наділяються ті області життєдіяльності, в яких людина домоглася успіху.

Тому у людей, які домоглися успіху в сфері комунікації, в якості пріоритетних компонентів «образу Я» повинні бути представлені такі характеристики особистості, які сприяють їх ефективності [1, с. 36].

У психологічній літературі широко представлений аналіз процесу і умов формування «образу Я». Факторами генезису «образу Я» виступають механізми

включення особистості в соціальні відносини при тісному зв'язку з мотивацією і спрямованістю людини. Емпірично встановлено, що протягом усього життя в «образі Я» людини знаходять відображення міжособистісні відносини, відносно яких людина оцінює себе і свої комунікативні здібності [15].

Ступінь позитивності «образу Я» підвищується під впливом сприятливих суджень з боку зовнішнього оточення, під впливом несприятливих «образ Я» стає негативним. Це відбувається за допомогою процесу інтеріоризації: оцінки індивіда, що даються йому «ззовні», стають його власними. Так зовнішні умови впливають на внутрішні (власні уявлення суб'єкта про себе). В цьому зв'язку «образ Я» соціально успішної особистості характеризується як позитивний, що знайшло своє емпіричне підтвердження [22].

Структура «образу Я» пояснюється психологами як взаємодія різних Я. Р. Бернс виокремлює три структурних елемента: «реального Я» (реальне, об'єктивне уявлення), «ідеальне Я» (уявлення людини про те, яким би вона хотіла бути) і «дзеркальне Я». Таким чином, узгодженість чи неузгодженість між цими структурними елементами буде безпосередньо впливати на ступінь сприятливості «образу Я» індивіда. Неузгодженість між «реальним Я» і «ідеальним Я» може розглядатися, з одного боку, як негативна тенденція, яка веде до підвищеного рівня тривожності суб'єкта і, в наслідку, до появи невпевненості у власних можливостях і силах, а з іншого, подібна неузгодженість може виступити так званим рушійним каталізатором розвитку, допомогти руху вперед [9].

Таким чином, чим вище рівень вимог, які пред'являються особистістю до себе, тим більше її незадоволеність собою, яка, однак, повинна відображати не знижену самоповагу і рівень домагань, а підвищену потребу в самоздійсненні.

Р. Бернс вважає, якщо в «образі Я» виокремити описовий та оціночний компонент, то це дозволить розглядати Я-концепцію як своєрідну установку спрямовану на себе, оскільки в більшості дефініцій установки виділяються три складові елементи:

а) переконання, яке може мати, як обґрунтований, так і необґрунтований характер (когнітивний елемент установки);

б) емоційне ставлення до цього переконання (емоційно-оціночний елемент установки);

в) відповідна емоційно-вольова реакція, яка виражається безпосередньо у поведінці (поведінковий елемент установки) [9].

Безпосередньо в «образі Я» всі три представлених елементи есплікуються та реалізуються так:

1. Образ Я – уявлення суб'єкта про себе.

2. Самооцінка – афективна оцінка цього уявлення, яка може мати різну інтенсивність та динаміку, оскільки конкретні складові «образу Я» можуть викликати сильні емоційні реакції, які пов'язані з їх прийняттям або запереченням [23].

3. Потенційна поведінкова реакція – ті конкретні дії, які можуть бути викликані «образом Я» та самооцінкою [9].

Розглянемо більш детально, що входить до змісту кожного структурного компонента. Когнітивний компонент «образу Я». Згідно Р. Бернсу, уявлення про себе, або образ Я, є більш-менш усвідомленим уявленням про себе і переживається людиною як сукупність самосприйняття людини, на основі якої вона вибудовує свої стосунки з іншими людьми і собою. Образ Я формується під впливом оціночного співвіднесення людиною власних мотивів, цілей і результатів своїх вчинків з канонами і соціальними нормами поведінки, прийнятими в суспільстві, порівняння себе з іншими людьми, а також з образами Я в часі [72].

Всі наявні уявлення про себе входять в образ Я з різною «вагою», тобто утворюють ієрархію з точки зору їх суб'єктивної значущості для індивіда.

Згідно Д. Н. Демидову [24], традиційно методологічні підходи до вивчення «образу Я» спираються на моделювання його рівневого складу і репрезентацію індивідуального досвіду самопізнання через систему описових психологічних значень.

В. Ротенберг запропонував для порівняння образу Я у різних людей або у однієї і тієї ж людини на різних стадіях розвитку використовувати кілька векторів виміру [55].

По-перше, це ступінь когнітивної складності та диференціації образу Я, яка вимірюється числом і характером усвідомлюваних суб'єктом власних особистісних якостей: чим більше своїх якостей усвідомлює суб'єкт, чим різноманітніше за змістом ці самі якості, тим складніше образ Я.

По-друге, це ступінь виразності образу Я, його суб'єктивна значущість для індивіда. Одна людина багато розмірковує про себе, аналізуючи свої вчинки, намагається цілеспрямовано розвивати себе; у іншій рефлексивні навички не розвинені, у своїх діях вона керується безпосередніми мотивами чи логікою ситуації [51].

По-третє, це ступінь внутрішньої цілісності (холістичності) образу Я. Людина спостерігає з різних ракурсів, її образ Я завжди має суперечливий характер, однак характер цих протиріч може мати різне значення для людини. Для одного вони можуть служити джерелом розвитку, для іншого перешкодою до досягнення бажаного [3].

По-четверте, це ступінь стійкості, сталості та стабільності образу Я у часі. У одних людей уявлення про себе залишаються стабільними та незмінними, у інших ці уявлення нестабільні і змінюються в залежності від оцінок їх оточуючими [55].

Оскільки формування образу Я через пізнання себе, на думку Р. Бернса, це не тільки відображення об'єкта самого по собі, а й систематизація минулого досвіду суб'єкт-об'єктної взаємодії, воно не може бути вільним від оціночних характеристик, цим і пояснюється виокремлення другої складової «образу Я».

Вважаємо за необхідне розглянути емоційний компонент «образу Я». На думку Р. Бернса [9], будь-які характеристики самоаналізу містять прихований оціночний сенс, основою якого є, по-перше, суб'єктивна інтерпретація суб'єктом реакцій інших людей на ці якості, і, по-друге, сприйняття їх як на тлі об'єктивно існуючих стандартів, так і через призму загальнокультурних,

групових чи індивідуальних ціннісних уявлень, засвоєних людиною в онтогенезі.

У сучасній психології в якості змісту афективної сторони «образу Я» пропонується розглядати не тільки самооцінку, а й емоційно-ціннісне ставлення до себе. Це дві різні спільно функціонуючі підсистеми єдиної емоційно-оціночної системи, які відрізняються за способом формування і значенням [80].

Формування оціночної підсистеми (самооцінка або оцінювальне ставлення до себе) здійснюється на інтерсуб'єктивному рівні у вигляді операцій соціального порівняння з іншими, з виробленими у суспільстві нормами і стандартами, результатом яких є оцінка власної ефективності в досягненні поставлених цілей. На думку А. Н. Леонтьєва [38], в зрештою, вона відображає суб'єкт-суб'єктні відносини і тісно пов'язана з такими характеристиками особистості як стійкість до стресу, рівень прийняття соціальних норм, рівень самоконтролю. Оціночна підсистема характеризується залежністю від актуального життєвого досвіду, високою схильністю до трансформації [38].

В основі емоційно-ціннісного ставлення до себе знаходиться життєвий досвід емоційних відносин зі значущими людьми. Емоційно-ціннісне ставлення до себе – це не стільки оцінка, скільки стиль ставлення до себе, загальна життєва установка, яка формується в процесі становлення особистості. Ця підсистема формується на інтерсуб'єктивному рівні оцінки в рамках зіставлення «Я–Я» і відображає ступінь відповідності особистісних якостей тим вимогам, які пред'являє до себе суб'єкт. Емоційно-ціннісне ставлення до себе не має зовнішніх по відношенню до особистості оціночних підстав і мало залежить від її реальних успіхів і невдач, воно більш «закрите», індивідуалізоване, залежне від суб'єктивних критеріїв оцінки і в результаті цього є досить стабільним особистісним утворенням, мало схильним до впливу актуального поточного досвіду.

Дослідження А. М. Колишко показали, що емоційно-оціночний компонент «образу Я» може мати певну якісну специфіку, у одного індивіда може переважати оціночна підсистема, яка тісно пов'язана з самоповагою і

самовпевненістю, почуттям компетентності, ефективності, в іншого – емоційна, пережита у формі симпатії або любові до себе [33].

Серед основних функцій емоційно-оціночного компонента «образу Я» виділяють захисну і регулятивну.

Захисна функція спрямована, по-перше, на підтримку позитивного образу Я, позитивного ставлення до себе і високої самооцінки, навіть ціною спотворення сприйняття себе та інших, по-друге, на підтримання стабільності образу Я, навіть шляхом консервації «Я», що оберігає суб'єкта від неприємних переживань, які сигналізують про загрозу цілісності «Я», порушення його самоідентифікації. Превалювання захисної функції може призвести до зниження регулятивної здатності особистості [47].

Низка авторів, які займалися проблемою вивчення емоційно-оціночного компонента, вказують на його провідну роль в системі саморегуляції людини, яка розуміється як «процес організації особистістю своєї поведінки, в який включені результати самопізнання і емоційно-ціннісного ставлення до себе».

Поведінковий компонент «образу Я». Відповідно до думки більшості авторів різних теорій «образ Я», зміст когнітивного і афективного компонентів сприяє подальшому, формуванню усвідомленої чи неусвідомленої стратегії поведінки, визначає соціальну адаптацію особистості людини, є регулятором її поведінки і діяльності [78].

Поведінковий компонент «образу Я» можна розглядати і як готовність до певних дій, і як безпосередньо саму поведінку.

На думку Є. П. Белінської, основним завданням цього компонента «образу Я» є підтвердження його когнітивних і афективних структур [7].

В цілому, розглядаючи зміст трьох компонентів – когнітивного, афективного і поведінкового, що входять в структуру «образу Я» особистості, важливо підкреслити їх функціональну взаємопов'язаність і одночасно автономію.

За Р. Бернсом [9], «образ Я» являє собою ієрархічну структуру, вершиною якої є глобальний «образ Я», що включає всілякі грані індивідуальної

самосвідомості. У. Джемс розглядав «образ Я» як глобальне, особистісне Я (Self), дворівневу структуру, в якій з'єднуються Я (яке усвідомлює) (I) і Я (як об'єкт) (Me). Це – два структурних елемента однієї цілісності і розділяти їх можна тільки умовно, тому що в реальному психічному житті ці елементи настільки злиті, що утворюють єдине, практично нерозривне цілісне «Я».

Інтегральний «образ Я» конкретизується в сукупності направленості особистості на себе. Ці установки мають різні модальності: «реальне Я» (яким Я, як мені здається, є насправді); ідеальне Я (яким я хотів би і / або повинен стати); дзеркальне Я (яким мене, за моїми уявленням, бачать інші). Кожна з цих модальностей, в свою чергу, включає ряд аспектів – фізичне Я, соціальне Я, розумове Я, емоційне Я.

Значення «образу Я», в рамках розгляду його як направленості на себе, полягає в досягненні внутрішньої узгодженості особистості, в інтерпретації отриманого досвіду, в передбаченні очікуваних подій [9].

Досягнення внутрішньої узгодженості особистості пов'язане з неминучою різноманітністю образів Я, крім того, наявність у суб'єкта однаково сильних, але протилежно спрямованих прагнень може викликати внутрішні конфлікти і як наслідок підривати внутрішню цілісність.

Е. Еріксон підкреслює [76], що чим менш цілісним і стійким у людини є почуття ідентичності (почуття узгодженості Я, самоідентифікації), тим більше суперечливою буде зовні виражена її рольова поведінка. Якщо ж почуття ідентичності є стійким і узгодженим, це буде виражатися в більшій послідовності її поведінки, незважаючи на різноманіття прийнятих нею соціальних ролей.

Для підтримки внутрішньої узгодженості, цілісності існує ряд засобів, на які вперше звернув увагу З. Фрейд, назвавши їх захисними механізмами [67].

Єдність «Я» як узгодженість не тільки окремих елементів в образі Я, але і узгодженість уявлень про себе і свою поведінку в цілому, розглядається в теорії самосприйняття Д. Бема. Ця теорія наголошує на тому, що індивід черпає інформацію про свої емоції, установки, переконання з трьох джерел:

сприйняття своїх внутрішніх станів, спостереження своєї поведінки і обставин, за яких ця поведінка відбувається. Чим слабкішими, суперечливішими або не зрозумілішими є «внутрішні сигнали», тим більше людина спирається у своїх судженнях про себе на спостережувані нею факти своєї «зовнішньої» поведінки і її умов, тобто судить про себе за своїми вчинками [8].

Згідно з диспозиційною теорією особистості В. А. Ядова, в психологічній впорядкованості уявлень суб'єкта про себе і свої диспозиції, провідну роль відіграє вище диспозиційне утворення – система ціннісних орієнтацій суб'єкта [79, с. 5–10].

Наступним фундаментальним уявленням про «образ Я» є інтерпретація досвіду яку пропонує Р. Бернс [9], у людини існує стійка тенденція вибудовувати на основі свого образу Я не тільки свою поведінку, а й інтерпретувати свій індивідуальний досвід. Слід зазначити, «образ Я» здійснює прогнозування і передбачення очікуваних подій; він визначає очікування індивіда про те, що повинно статися [32].

Підводячи підсумки аналізу стану вивчення «образу Я» в психологічній літературі, необхідно відзначити багатозначність цього поняття, його залежність від теоретичного та дослідницького контексту, переважання тенденції фрагментарності в дослідженнях Я-концепції [69].

На нашу думку, образ Я визначається як сукупність установок, спрямованих на себе. У даному методологічному контексті можна виділити 3 структурних компонента: когнітивний компонент, емоційно-ціннісний (афективний) компонент, поведінковий компонент.

1.3. Теоретичний наліз поняття «образ сім'ї» у сучасній психології

Образ сім'ї розглядається психологами як цілісний, бажаний образ майбутньої сім'ї [46]. Часова послідовність вибудовування відносин і створення сім'ї займає важливе місце не тільки в житті окремого індивіда, але й суспільства в цілому, адже сім'я – соціальний інститут суспільства, який надає

йому стабільність і здатність відновлювати населення в кожному наступному поколінні. У соціальній практиці суспільства поняття «образ сім'ї» відкриває можливості для аналізу типовості, інтегративності і стійкості даного соціального інституту [73].

Аналіз образу сім'ї та його зміст широко представлено в наукових працях наступних авторів: Н. І. Демидова [25], Ю. Б. Євдокімов [28], Т. В. Кузнєцова [37], Т. М. Мішина [41], В. Н. Ослон [46]. Особливий інтерес представляють результати, які отримали А. В. Рижкова [57], А. С. Шубіна [73], Р. А. Ябарова [77].

В роботі Т. М. Мішиної образ сім'ї представлений як своєрідна сімейна самосвідомість, найважливішою функцією якої є регуляція поведінки сім'ї на основі узгодження позицій окремих її членів [41]. А. В. Рижкова розглядає образ сім'ї як видове поняття по відношенню до поняття «образ світу», саме тому йому властиві такі якості, як категоріальність і прогностичність, що необхідно для формування у дитини ідеальних уявлень про сім'ю і власні очікування [57]. У той же час Н. І. Демидова зазначає, що психологічні терміни «образ сім'ї» та «уявлення про сім'ю» використовуються у вітчизняній психології як ідентичні поняття, хоча, на думку автора, уявлення не розкривають всього багатства образу, відображаючи лише когнітивний його аспект [25].

Звернемо свою увагу на результати роботи класиків в дослідженнях образу сім'ї. Е. Г. Ейдемільер і В. В. Юстицкіс зазначають: «Внутрішній образ сім'ї – уявлення сім'ї про себе – сімейні уявлення. Уявлення сім'ї про себе – це складне утворення, яке формується протягом тривалого часу під впливом різних факторів» [74, с. 20].

Звернемося до результатів досліджень зарубіжних психологів, отриманих в ході дослідження образу сім'ї. А. А. Шутценбергер в своїй відомій праці «Синдром предків» відзначає «... Якщо психічні процеси одного покоління не передавались би іншому, не продовжувалися б в іншому, кожному довелося б знову вчитися життю, що виключило б всякий прогрес і розвиток. Яким би

сильним не було придушення, тенденція ніколи не зникає до такої міри, щоб не залишити після себе якусь заміну, яка, в свою чергу, стає відправною точкою деяких реакцій ... » [86].

Найбільш глибоке і змістовне розуміння того, як будується, функціонує і розвивається образ сім'ї досягнуто при вивченні сценаріїв, «наївних психологічних уявлень» і процесів каузальної атрибуції [83]. Слід зазначити, що сценарій відображає знання про те, як має розгортатися та чи інша ситуація, які елементи вона містить, що має відбуватися в ній спочатку, а що – потім [82].

Особливий інтерес представляють роботи Л. Р. Барнхіл, який ввів в психологічний дискурс термін «імпліцитна теорія сім'ї». Автор зазначає «Гарна, стабільно функціонуюча сім'я може бути визначена дослідниками не на науковому рівні, а на рівні імпліцитних теорій сім'ї» [81, с. 23].

С. Московічі, досліджуючи психологію мас, говорить про те, що «сім'я – це колиска підпорядкування» [84, с. 36]. Отже, батько є прообразом будь-якого типу вождів (керівників, патріархів), ключем тих почуттів, які ми до них відчуваємо.

С. Московічі зазначає, що «батько є і завжди буде першим володарем, першим священиком, першим зразком для сина. Будь-яке суспільство навіть сьогодні починається з цього», підкреслюючи, таким чином, роль батька в структурі сім'ї та вихованні дитини. Разом з тим критерії «правильного» функціонування сім'ї відрізняються у пересічних громадян від думки психологів, що підкреслює актуальність цієї теми [84, с. 20].

Образ сім'ї – це образ світу в мініатюрі, який неможливо описати тільки з позиції знань про нього. Світ – це щось більше, що включає ставлення до нього, що виражається в певних почуттях, емоціях, очікуваннях і системі цінностей особистості. При цьому виділений когнітивний аспект являє собою один з критеріїв психологічної готовності дитини до імплементації в сім'ю, який в свою чергу повинен бути доповнений мотиваційним (комплекс мотивів і очікувань) і емоційним (емоції і почуття, які обтяжені травматичним досвідом) компонентом [59].

Звернемося до результатів дослідження образу сім'ї у підлітків проведеного методом 21-факторно семантичного диференціала і методом вільних асоціацій. Дані, отримані в ході дослідження, були піддані факторному аналізу. При факторизації матриць результатів оцінювання образу сім'ї підлітками із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах і їх однолітками, які виховуються сім'ях, отримані наступні дані [30].

Розглянемо результати дослідження, отримані в групі підлітків із сімей, які перебувають у життєвих обставинах. Можна виокремити один фактор – «спілкування», до складу якого входять шкали: «балакучий», «відкритий», «діяльний», «енергійний», «метушливий», «товариський», «дратівливий», «спілкування». Необхідно зазначити, що образ сім'ї підлітків із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах пов'язаний в першу чергу з комунікаціями. Лише в рідкісних випадках, що становлять близько 5% спостережуваних підлітків цієї категорії успішно проходять соціалізацію і живуть самотійно, або створюють сім'ю в звичайному розумінні цього слова, що складається з чоловіка, дружини і можливо дитини [21].

Повертаючись до результатів факторного аналізу, спрямованого на вивчення образу сім'ї підлітків із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, слід зазначити властиву підліткам даної групи несамотійність, невпевненість в собі і певну аморфність в порівнянні з підлітками, що виховуються в звичайних сім'ях. Також звертає на себе увагу неструктурованість, розмитість образу сім'ї підлітків із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, в порівнянні з однолітками, які виховуються в звичайних сім'ях.

Необхідно відзначити, що в образі сім'ї підлітків із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах відсутні сімейні ролі [39].

При аналізі результатів досліджень образу сім'ї у підлітків методом вільних асоціацій можна відзначити, що підлітки рідко використовували слова, пов'язані з сімейними ролями: діти, мама, тато, батьки, чоловік, дружина, бабуся, дідусь [17].

Говорячи про сім'ю, в своїй більшості підлітки із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах мають на увазі однолітків і персонал установи де вони навчаються. Звертає на себе увагу той факт, що маючи уявлення про сімейну ієрархію, функціональні обов'язки та структуру сім'ї, підлітки включають до складу сім'ї персонал навчального закладу та однолітків [60].

Здебільшого, навіть маючи кровних братів або сестер, підлітки вважають, що рідними їм є вихованці закладу де вони навчаються або друзі, називаючи їх при цьому братами і сестрами. У той же час, педагогічні працівники, в більшості своїй представлені жінками, часто ототожнюється у підлітків з «мамами», причому мам може бути кілька. Чоловіки, найчастіше стають для вихованців «татами» [85].

Сформований у підлітків із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах образ сім'ї, стає основою формування власної сім'ї. Таким чином, основну роль в образі сім'ї підлітків із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах займає спілкування, разом з тим звертає на себе увагу відсутність сімейних ролей. Образ сім'ї підлітків нечіткий. Сімейні ролі в образі сім'ї підлітків відсутні [44].

Необхідно звернути увагу на результати, отримані в групі підлітків, які виховуються у звичайних сім'ях. Можна виокремити два фактори: суперечливість і самотійність. До шкал першого фактора відносяться: «сильний», «впертий», «залежний», «нерішучий», «напружений», «впевнений», «негатив», перший фактор – «суперечливість». До шкал другого фактора відносяться: «самотійний», «впевнений», «символи», «сімейні ролі», другий фактор – «самотійність».

Самотійність і впевненість є складовими образу сім'ї підлітків, які виховуються в звичайних сім'ях, цей образ позитивно відрізняється від образу сім'ї підлітків із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Звертає на себе значущість для підлітків, які виховуються в звичайних сім'ях, сімейних ролей і символів. Підлітки із звичайних сімей мають чітко окреслений образ сім'ї з розподіленими ролями [50].

Розуміння структури, ієрархії, обов'язків членів сім'ї вигідно відрізняє підлітків, які виховуються в звичайних сім'ях від їхніх однолітків із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Для підлітків із звичайних сімей образ сім'ї асоціюється з такими символами як шлюб, вогнище, осередок, фортеця, що також відрізняє їх від однолітків із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах [27].

Також можна виділити виділені три фактори: сила, відносини і оцінка. До шкал першого фактора відносяться: «доброзичливий», «сильний», «незалежний», «рішучий», «впевнений», «самостійний», «сімейні ролі». До шкал другого фактора відносяться: «відкритий», «стосунки», «символи». До шкал третього фактора відносяться: «чарівний», «сумлінний», «чуйний», «справедливий», «чесний».

Розглянемо шкали першого фактора. У підлітків із звичайних сімей образ сім'ї має чітку структуру, вони більш самостійні і соціалізовані, ніж їх однолітки, що опинилися у складних життєвих обставинах. Вони впевнені, в собі, доброзичливі, чуйні. Ключову роль в образі сім'ї цієї категорії підлітків відіграють такі якості як рішучість, самостійність, незалежність. Велике значення в образі сім'ї для них мають сімейні ролі.

Звернемо увагу на шкали другого фактора. Відкритість – якість, яка відрізняє підлітків із звичайних сімей від однолітків із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Ця категорія підлітків вважає значущими: відносини, господарсько-побутову сферу і символи в образі сім'ї. Необхідно відзначити, що господарсько-побутова сфера не включена в образ сім'ї підлітками із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах [19].

Для розуміння побутової сторони сімейних відносин необхідно проживання і виховання в сім'ї з народження, виховання в сім'ях, які опинились в складних життєвих обставинах через асоціальний спосіб життя батьків, не дає підліткам в повному обсязі усвідомити значимість господарсько-побутових відносин в структурі сімейних відносин [71].

Підлітки із «здорових» сімей акцентують увагу при описі образу сім'ї на домашньому господарстві, оплаті за комунальні послуги, придбання продуктів, створення затишку, упорядкування побуту. Слід зазначити, що образ сім'ї у підлітків, які виховуються в здорових сім'ях, описаний більш детально, ніж у їхніх однолітків із сімей в складних життєвих обставинах. Підлітків із повних, здорових сімей відрізняє сумлінність, чуйність, справедливість, дружелюбність і чесність [64].

Таким чином, образ сім'ї підлітків, які виховуються в здорових сім'ях, істотно відрізняється від образу сім'ї підлітків, що мають досвід проживання в сім'ях в складних життєвих ситуаціях. Образ сім'ї підлітків чітко окреслений, структурований, з розподіленими внутрішньосімейними ролями [49].

При цьому самостійність і соціалізованість підлітків привносить в образ сім'ї серйозне ставлення до сімейних відносин. Ключову роль в образі сім'ї підлітків грають такі якості як рішучість, самостійність, незалежність. Велике значення в образі сім'ї мають сімейні ролі. Відкритість, якість, яка відрізняє підлітків, які виховуються в повних сім'ях від однолітків із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах [28].

Підлітки із звичайних сімей надають значення відносинам, господарсько-побутовій сфері і символам в образі сім'ї. Образ сім'ї вони описують більш детально, ніж їх однолітки із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Підлітків із звичайних сімей відрізняє привабливість, сумлінність, чуйність, справедливість, дружелюбність і чесність. Привнесення вищевказаних якостей в образ сім'ї дозволяє зробити сімейні відносини відкритими та чесними [18].

Висновки до розділу 1

Підлітковий вік – специфічний період онтогенезу особистості, який є перехідним між дитинством і періодом дорослості. Особливе значення підліткового віку в контексті розвитку особистості експліковано в інших його конотаціях: «критичний», «перехідний», «ускладнений», «важкий». Підлітковий вік – фундаментальний, вкрай важливий етап в загально-психологічному процесі становлення суб'єкта як особистості. На цьому етапі на ґрунті якісно нових характерологічних характеристик, структури діяльності суб'єкта формуються фундаментальні підвалини усвідомлюваної поведінки, окреслюється загальна спрямованість особистості (формування морально-етичних, соціальних установок та уявлень).

Образ Я – сукупність установок, спрямованих на себе. У даному методологічному контексті можна виділити 3 структурних компонента: когнітивний компонент, емоційно-ціннісний (афективний) компонент, поведінковий компонент.

«Образ Я» – це цілісне утворення, всі компоненти якого хоча і володіють самостійною логікою розвитку, тісно взаємопов'язані між собою.

Нами відзначені значущі відмінності в образі сім'ї підлітків, які виховуються в звичайних сім'ях та сім'ях, які опинилися у складних життєвих обставинах. Основну роль в образі сім'ї підлітків, які опинилися у складних життєвих обставинах займає спілкування. Образ сім'ї підлітків розмитий. Сімейні ролі в образі сім'ї підлітків відсутні. Сформований у них образ сім'ї, стає основою формування власної сім'ї. При аналізі образу сім'ї підлітків, які опинилися у складних життєвих обставинах, звертає на себе увагу суперечливість. На відміну від підлітків, які опинилися у складних життєвих обставинах, підлітки із звичайних сімей, мають чітко окреслений, структурований образ сім'ї з розподіленими внутрісімейними ролями.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБРАЗУ Я ТА ОБРАЗУ СІМ'Ї У ПІДЛІТКІВ ІЗ СІМЕЙ, ЯКІ ОПИНИЛИСЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

2.1. Методичне забезпечення дослідження образу Я та образу сім'ї у підлітків із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Для розв'язання поставлених завдань застосовувався комплекс психодіагностичних методик. Тест самоставлення (57 тверджень), розроблений В. В. Століним [63]; Метод мотиваційної індукції (30 незакінчених пропозицій) Ж. Нюттена, адаптований Д. А. Леонтьєвим [62]; Опитувальник взаємодії батьки-дитина (варіант для підлітків), розроблений І. М. Марківською [45]; Проективна методика «Хто Я?», М. Куна і Т. Мак-Партланда [40]; Сімейна соціограма Е. Г. Ейдемільера [58].

Дослідження проводилося впродовж 2020–2021 років. У дослідженні брали участь підлітки з неблагополучних сімей, які опинилися у важкій життєвій ситуації, і підлітки, у яких в анамнезі не спостерігалось явних ознак неблагополуччя сімейної ситуації. Всього було обстежено 40 осіб: 15 підлітків з неблагополучних сімей (9 хлопчиків і 6 дівчаток) і 25 підлітків з загальноосвітніх шкіл міста Суми (10 хлопчиків і 15 дівчаток) у віці від 15 до 17 років.

Метод мотиваційної індукції Ж. Нюттена (30 незакінчених пропозицій).
(Додаток А).

У дослідженні ми використовували метод мотиваційної індукції, розробленої Ж. Нюттеном, який спрямований на вивчення часової перспективи майбутнього. Так само метод дозволяє проаналізувати змістовні аспекти мотиваційних векторів, намірів і бажань суб'єкта. У вітчизняній літературі існує кілька варіантів ММІ, в даній роботі використовується варіант в адаптації Д. А. Леонтьєва. Метод є проективним і включає 40 мотиваційних індукторів,

представлених у вигляді незакінчених пропозицій (речень). У цьому варіанті немає чіткого поділу на позитивні і негативні індуктори.

Піддослідним пропонувалося у вільній формі дописати своє власне закінчення речень. Цей метод передбачає виявлення мотиваційних об'єктів, які існують в ментальному просторі суб'єкта та які відкрито і прямо їм заявляються. Ці об'єкти дають змогу вибудувати тимчасову перспективу майбутнього. З огляду на дослідження валідності методу можна говорити про достатній рівень валідності і надійності даного методу, а також його чутливості до відмінностей в різних досліджуваних групах.

Проективна методика «Хто Я?», М. Куна і Т. Мак-Партланда. (Додаток Б).

Даний метод був розроблений і запропонований в 1954 році М. Куном і Т. Мак-Партландом. У сучасній вітчизняній психології цей метод представлений в декількох модифікаціях. Ми у дослідженні використовували модифікацію Т. В. Румянцевої. Дана методика є проективною і, як правило, використовується для вивчення і аналізу змістовних характеристик ідентичності особистості.

Випробуваному пропонується відповісти протягом обмеженого часу (12 хвилин) на питання «Хто Я?» двадцятьма твердженнями у вільній формі, а потім оцінити їх з точки зору суб'єктивної привабливості і емоційного забарвлення.

Для оцінки уявлень про себе, досліджуваним пропонувалися такі варіанти:

- 1) «+» – означає, що дана характеристика подобається респонденту;
- 2) «-» – означає, що дана характеристика не подобається респонденту;
- «±» – даний знак ставиться, за умови, що характеристика респондента і подобається, і не подобається одночасно;
- «?» – означає, що у респондента немає певної оцінки, тобто він зазнає труднощів у визначення емоційного забарвлення даної характеристики.

Мета тесту – визначення наступних категорій уявлень суб'єкта про самого себе:

1) «Соціальне Я», в яке включені статевовікова ідентичність, сімейна ідентичність, професійна ідентичність, національна ідентичність, громадянська ідентичність, групова ідентичність;

2) «Комунікативне Я» яке передбачає ідентифікацію випробуваного як товариша, члена групи друзів і як суб'єкта спілкування;

3) «Матеріальне Я»;

4) «Фізичне Я»;

5) «Діяльне Я», яке включає такі показники як позначення занять, діяльності, інтересів, хобі та самооцінки своєї діяльності, навичок і умінь.

6) «Перспективне Я», яке має на описує професійну, сімейну, групову, комунікативну, матеріальну, фізичну, персональну перспективи, а також оцінка потенційних прагнень.

Перевага методики в тому, що вона дозволяє здійснити як кількісний аналіз (частота зустрічаємості певних ідентичностей, їх диференційованість, рівень самооцінки) так і якісний аналіз (систематизація ідентичностей по групах, виділення ролей, особливості ставлення до них).

Тест-опитувальник самоставлення В. В. Століна, С. Р. Пантелєєва (Додаток В).

Даний тест був створений для дослідження ставлення особистості до самої себе, емоційної оцінки свого «Я». В основі тесту лежить рівнева модель структури самоставлення, розроблена В. В. Століним. Опитувальник представлений у вигляді 57 тверджень, які випробовуваний повинен був оцінити: «+» за умови, що він згоден з конкретним твердженням і воно відповідає його уявленням про себе або «-», якщо респондент не згоден з твердженням і воно не підходить йому. Тест включає наступні базові шкали.

«Шкала S» яка відображає інтегральне почуття «за» або «проти», до цієї шкали входить: власне «Я», «самоповага», «аутосимпатія», «очікуване ставлення від інших», «самоінтерес». Також опитувальник передбачає

виявлення рівня прояву конкретних дій (готовності до них) до власного «Я» випробуваного через наступні шкали:

- 1) Шкала «самовпевненість».
- 2) Шкала «відношення до інших».
- 3) Шкала «самоприйняття».
- 4) Шкала «самоконтроль».
- 5) Шкала «самопослідовність».
- 6) Шкала «самозвинувачення».
- 7) Шкала «самоінтерес».
- 8) Шкала «саморозуміння».

Показники шкал обчислюються шляхом підсумовування набраних балів: якщо респондент дав позитивну відповідь («+») на твердження, яке входить в фактор з позитивним знаком, то нараховується 1 бал, так само відповідно, нараховується 1 бал, якщо респондент дав негативну відповідь («-») на твердження, що входить в фактор з негативним знаком.

Отримані «сирі» бали переводяться з використанням спеціальної таблиці. При значенні показника менше 50% вважається що ознака не виражена. При значенні показника, що варіюється в межах від 50% до 74%, ознака є вираженою. При показнику більше 74% ознака є яскраво вираженою.

Опитувальник взаємодії батьки-дитина (варіант для підлітків), розроблений І. М. Марківською (Додаток Д).

Ця психодіагностична методика спрямована на дослідження особливостей дитячо-батьківських відносин. Оригінальний варіант опитувальника передбачає дві форми – для дітей і для батьків. У нашому дослідженні ми використовували тільки одну форму (варіант для підлітків), так як цілі дослідження полягали у вивченні суб'єктивної картини, представленої в психічному просторі підлітка, характер його взаємин з батьками.

В опитувальнику І. М. Марківської були виділені шкали на основі таких параметрів як:

- 1) «Дисциплінованість – не дисциплінованість»;

- 2) «Лояльність – строгість»;
- 3) «Незалежність – контроль»;
- 4) «Емоційна близькість – емоційна дистанція»;
- 5) «Заперечення – прийняття»;
- 6) «Відсутність співпраці – співробітництво»;
- 7) «Взаєморозуміння – не розуміння один одного»;
- 8) «Систематичність – не систематичність батьків»;
- 9) «Авторитет батьків»;
- 10) «Задоволеність стосунками з батьками».

Варіант тесту для підлітків передбачає таку інструкцію:

Визначить будь ласка ступінь Вашої згоди із запропонованими твердженнями по п'ятибальній шкалі. Необхідно оцінити всі твердження окремо для батька і матері в бланку: під літерою «М» – для матері, під літерою «Б» – для батька.

Система оцінки:

- 5 – безумовно, так (погоджуюсь на 100%);
- 4 – в цілому, можна погодитись;
- 3 – не знаю (важко відповісти);
- 2 – скоріше не погоджуюсь, ніж погоджуюсь;
- 1 – категорично не погоджуюсь.

У ситуації коли у респондентів-підлітків немає одного з батьків, пропонується графу призначену для відповіді залишити незаповненою. Слід звернути увагу на те, що деякі близькі (вітчим, мачуха, прийомні батьки) сприймаються як біологічні батьки, в такому разі бланк заповнюється орієнтуючись на них.

Сімейна соціограма Е. Г. Ейдемільера.

Даний метод відноситься до проектних і дозволяє виявити позицію суб'єкта в структурі сім'ї та визначити особливості стосунків у сім'ї.

Піддослідним пропонувалося намалювати себе і свою сім'ю в колі діаметром 11 сантиметрів. Давалася така інструкція: «Поглянете будь ласка на

аркуш, на ньому є зображення великого кола. Домалюйте у ньому себе і членів вашої родини у формі невеликих кіл (окружностей) і обов'язково зазначте їх імена».

Оцінювалися такі критерії аналізу сімейної ситуації:

- 1) загальна кількість членів родини, які були розміщені у загальній площі кола;
- 2) розмір кіл (окружностей);
- 3) топографічно-просторове розташування кіл (окружностей) один до одного;
- 4) особливості дистанції між колами (окружностями), відстань між ними.

2.2. Експериментальне дослідження образу Я та образу сім'ї у підлітків із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах

*Результати даних, отриманих за допомогою методики «Хто я?»
М. Куна, Т. Мак-Партланда.*

Згідно з графіком 2.1, у основній групі частота висловлювань, які відносяться до «соціального Я», незначно більше ніж у контрольній групі. Однак, вони відрізняються за змістом.

На першому місці в основній групі зустрічаються висловлювання, які стосуються групової ідентичності («користувач соціальних мереж», «баскетболіст» тощо). У контрольній групі на першому місці за частотою зустрічаються твердження, які відносяться до сімейної ідентичності. У більшості випадків, що складає 68,18% всієї вибірки (15 осіб), зустрічається хоча б один показник сімейної ідентичності, і, як правило, ці твердження зустрічаються в середині загального списку (з 3-4 позиції по 9-10 позицію) («татова донька», «турботлива і любляча сестра», «син», «брат», «улюблена внучка» «живу з мамою і татом»).

На другому місці за частотою в основній групі зустрічаються твердження, що відносяться до статевої ідентичності, та в більшості випадків,

розташовані на початку списку (1-3 позиції) («підліток», «хлопець», «пацан» «дівчина», «жінка»). На другому місці в контрольній групі розташовуються твердження, що відносяться до професійної ідентичності, які включають навчальну діяльність («учениця», «навчаюся у школі»).

На третьому місці в основній групі зустрічається сімейна ідентичність. У більшості випадків, 66,6% всієї вибірки, що становить 10 осіб, даний показник ідентичності взагалі не представлений. У решти дані позиції зустрічаються в середині списку загальних тверджень, а саме 4-13 пункти («брат», «сестра», член своєї родини», «онучка», «дочка»). На третьому місці в контрольній групі зустрічаються показники громадянської ідентичності («живу в Сумах», «громадянин України»).

На четвертому місці в основній групі зустрічаються твердження, що належать до професійної (навчальної) ідентичності («однокласниця», «учениця», «студент»). Національна ідентичність зустрічається на четвертому місці в контрольній групі («Я жила 10 років у Львові»).

На п'ятому місці за частотою зустрічається національна ідентичність в основній групі («українець» «кримський татарин»), а в контрольній групі групова ідентичність («кіноманка», «відмінниця»).

На останньому місці в основній групі зустрічаються показники громадянської ідентичності, а в контрольній групі статева ідентичність.

За даними графіка, видно, що показники «комунікативного Я» зустрічаються рідше в основній групі, однак, ні в кількості, ні в змісті особливих відмінностей немає («друг», «подруга» «товариський», «іноді конфліктний»).

В основному «Матеріальне Я» і «Фізичне Я» рідко зустрічаються в обох групах. Показники, які стосуються «Матеріального Я», зустрілися тільки в контрольній групі. Показники, які стосуються «Фізичного Я», частіше зустрічаються в основній групі («блондинка», «сильний»).

«Діяльне Я» в два рази частіше зустрічається у контрольній групі («я люблю малювати», «я люблю читати», «люблю слухати музику», «розумний»

«мені легко дається вивчення нової мови»), ніж в основній («розумний», «працьовитий», «трохи дурна», «люблю слухати музику і сумувати»).

Показники «Перспективного Я» зустрічаються частіше в контрольній групі, ніж в основній. Причому в контрольній групі зустрічаються в основному показники, які стосуються перспективної професійної ідентичності («Я хочу вступити до ЗВО», «Я сподіваюся, що не помилилася з вибором професії», «майбутня студентка педагогічного університету», «я буду перекладачем»), а в основній групі щодо майбутньої родини (голова сім'ї «майбутня дружина, мати»).

Найбільший показник в обох групах це «Рефлексивне Я».

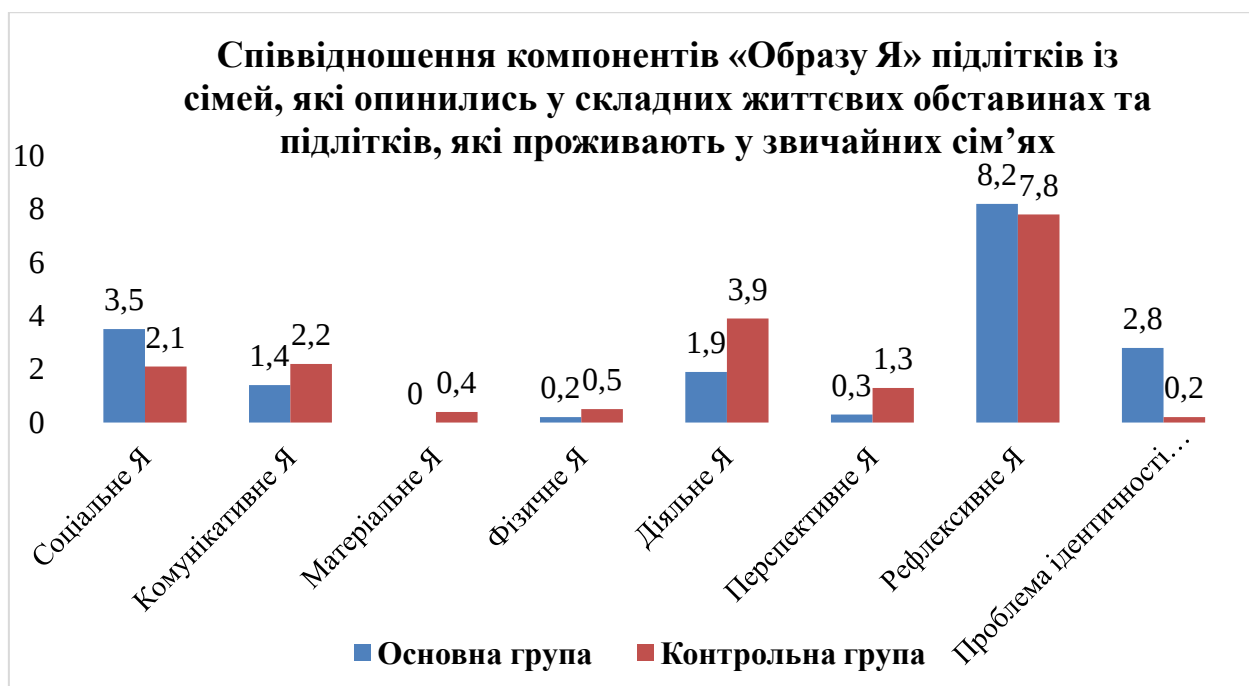
В основній групі він трохи вище, ніж у контрольній. В обох групах переважають твердження, що відносяться до персональної ідентичності (індивідуальні особливості), і менше виражено

«Екзистенціальне Я» (глобальні твердження, які недостатньо виявляють відмінності між людьми). Прикладами персональної ідентичності в основній групі можуть послужити такі твердження як «щира людина», «терпляча» «живу за своїми принципами» «злий», «обачний», «добрий», «розуміє», «активний».

Прикладами «Екзистенціального Я» можуть бути наступні приклади: «людина», «громадянин світу», «людина, яка бажає багато чого» тощо.

Приклади персональної ідентичності в контрольній групі: «принципова», «ранима», «розуміюча», «добра», «Я толерантний до різних груп людей», «свій», «активний» та ін.

Приклади «Екзистенціального Я» в контрольній групі: «людина», «особистість».

Графік 2.1. Порівняльний графік «Образу Я» підлітків із сімей, які опинились у складних життєвих обставинах (основна група) та підлітків, які проживають у звичайних сім'ях (контрольна група).

Проблемна ідентичність майже не зустрічається в контрольній групі. В основній групі проблемна цей показник виражений істотно частіше («Я – це одна буква, а так багато сенсу», «Я – це все», «неприємна особистість», «Я – ніщо», «невдаха», «стерво»).

У контрольній групі, на відміну від основної, зустрічається і такий показник, як «Ситуативне Я» («Я голодний», «спокійний»).

За кількістю написаних тверджень на питання «хто Я?» між контрольною групою і основною немає відмінностей. В основній групі середній показник дорівнює 19,6, а в контрольній 19,55.

На підставі результатів тесту, можна говорити, що «Образ Я» підлітків, які опинилися у складних життєвих обставинах, відрізняється від «Образу я» підлітків, які виховуються в благонадійних сім'ях.

Особливості «Образу Я» основної групи обумовлені тим, що у даної групи підлітків в значно меншій мірі сформована сімейна ідентичність. Наявні уявлення про сім'ю мають нейтральне емоційне забарвлення, на відміну від

контрольної групи, де виражена позитивна сімейна ідентичність з перевагою емоційно позитивним забарвленням тверджень.

У структурі «Образу Я» основної групи групова і статеві ідентичності сформовані більшою мірою і в меншій мірі професійна ідентичність в порівнянні з контрольною групою. Це свідчить про те, що для підлітків притаманне сприйняття себе як члена групи, яке має номінативний характер, і в меншій мірі характерна наявність уявлень про себе як про члена своєї сім'ї. Підлітки, які опинилися у складних життєвих обставинах в більшій мірі схильні описувати себе через гендерні та вікові відмінності і в меншій мірі через професійно-навчальні ролі. В основній групі виявлено менший ступінь сприйняття себе як активного суб'єкта спілкування і суб'єкта діяльності.

Орієнтованість в майбутнє, що виявляється в ідентифікації себе з потенційними професійними, сімейними, груповими і іншими ролями, а також у сформованості планів, намірів щодо майбутнього. «Майбутнє Я» значно знижене на відміну від контрольної групи. Крім того, у деяких підлітків, які опинилися у складних життєвих обставинах спостерігається опис проблемної ідентичності, що вказує на неадекватність «Образу Я» цих підлітків. Усвідомлення своїх загальних (характерних для всіх людей) і індивідуальних особливостей складає значну частину структури «Образу Я» в обох групах, що є позитивним аспектом «Образу Я» і пов'язане з високим рівнем рефлексії.

Результати дослідження самоствавлення за методикою «Опитувальник самоствавлення» В. В. Столина, С. Р. Пантелєєва.

Результати, отримані в ході проведення психолодіагностичного дослідження, наведені в наступній таблиці 2.1. Емпіричні дані в порівняльній таблиці, наведені як в сирих балах, так і відсотковому співвідношенні виразності кожної шкали.

Таблиця 2.1.

**Результати порівняльного аналізу середніх значень ступеню виразності
самоствавлення у підлітків, які опинилися у складних життєвих
обставинах (основна група) і підлітків, які проживають у звичайних сім'ях
(контрольна група)**

Параметри	Сирі дані в балах		Розподілення частот (у відсотках)		Рівень значущості
	Основна група	Кон-льна група	Основна група	Кон-льна група	
Глобальне самоствавлення	14	19,3	62,67%	88%	0.00107480
Самоповага	6,1	8,5	44,67%	58%	0.01309055
Аутосимпатія	7,2	7,9	47%	58%	0.34068811
Очікуване ставлення інших людей	6,5	9	17,67%	39,67%	0.00536703
Самоінтерес	4,6	6,4	49,67%	71,33%	0.01296227
Самовпевненість	3,9	4,9	47,67%	65,67%	0.07832013
Ставлення інших	4,3	4,9	15,00%	32%	0.278713961
Самоприйняття	4,3	4,4	50,67%	50,67%	0.466086611
Самопослідовність	3,4	3,7	38,33%	60,33%	0.587728890
Самозвинувачення	4,9	4	60,67%	43,33%	0.122921521
Самоінтерес	3,7	5,7	34,33%	80,00%	0.003652318
Саморозуміння	1,67	3	43,33%	68,67%	0.014564961

Як видно з таблиці в основній групі всі параметри самоствавлення нижчі, ніж в основній групі.

Статистично значимі відмінності на рівні тенденції (p – рівень $<0,05$) спостерігаються в таких основних шкалах як «глобальне самоствавлення», «самоповага», «очікуване ставлення від інших» і «самоінтерес».

Також були виявлені статистично значущі відмінності у виразності установок на адресу свого «Я», а саме, «самовпевненість» ($p < 0,1$), «самоінтерес» і «саморозуміння» ($p < 0,05$), які включені в основні шкали «самоповага» і «самоінтерес». У таких шкалах, як «аутосимпатія», «ставлення до інших», «самоприйняття», «самопослідовність» і «самозвинувачення» достовірних відмінностей не було виявлено.

Результати показали, що підлітки з неблагополучних сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах відрізняються більш низькими показниками загального інтегрального ставлення до себе. У них, на відміну від

контрольної групи (норми) більше виражена невпевненість у собі, в своїх силах і можливостях, нижчий рівень відповідальності і самостійності, що виявляється у відчутті нездатності контролювати своє життя.

Результати тесту також свідчать про наявність установки очікування негативного ставлення до себе з боку оточуючих людей і низького рівня інтересу до себе, а саме до своїх думок, почуттів, уявлень про себе, що, як правило, не є характерним для підліткового віку.

Результати дослідження за методикою «Метод мотиваційної індукції» Ж. Нюттена.

З наведених вище графіків і таблиці видно, що існують достовірно значимі відмінності (при p -рівні $<0,05$) між параметрами тимчасової перспективи майбутнього у підлітків, які опинилися у складних життєвих обставинах і у підлітків, які проживають в сім'ї. Тенденція збільшення показників шкал у підлітків, які опинилися у складних життєвих обставинах, була виявлена на перспективі найближчого майбутнього протягом таких календарних періодів як «день», «тиждень», «місяць» і «два місяці». Також були виявлені відмінності (при рівні значущості $p < 0,05$) кількості мотиваційних об'єктів, що відносяться до більш далекого періоду майбутнього, а саме, в шкалі «після життя» та в шкалі «відкрите сьогодення», що відноситься до невизначеного, досить тривалого періоду майбутнього.

При більш детальному аналізі періоду зрілості, віддаленого майбутнього, були виявлені відмінності в наступних періодах: початком періоду зрілості, який припадає на вік від 18 до 21 року, і середина періоду зрілості, який розташований між 25 і 35 роками. У підлітків, які опинилися у складних життєвих обставинах показники, які відносяться до початку періоду зрілості значно вище, ніж у контрольній групі. У цієї ж групи підлітків показники середини періоду зрілості значно нижче, ніж в контрольній групі.

За шкалами, що позначають найближче майбутнє протягом року і двох років, відмінностей в двох групах немає. Також не спостерігається відмінностей за шкалами, що охоплює весь період життя і минуле.

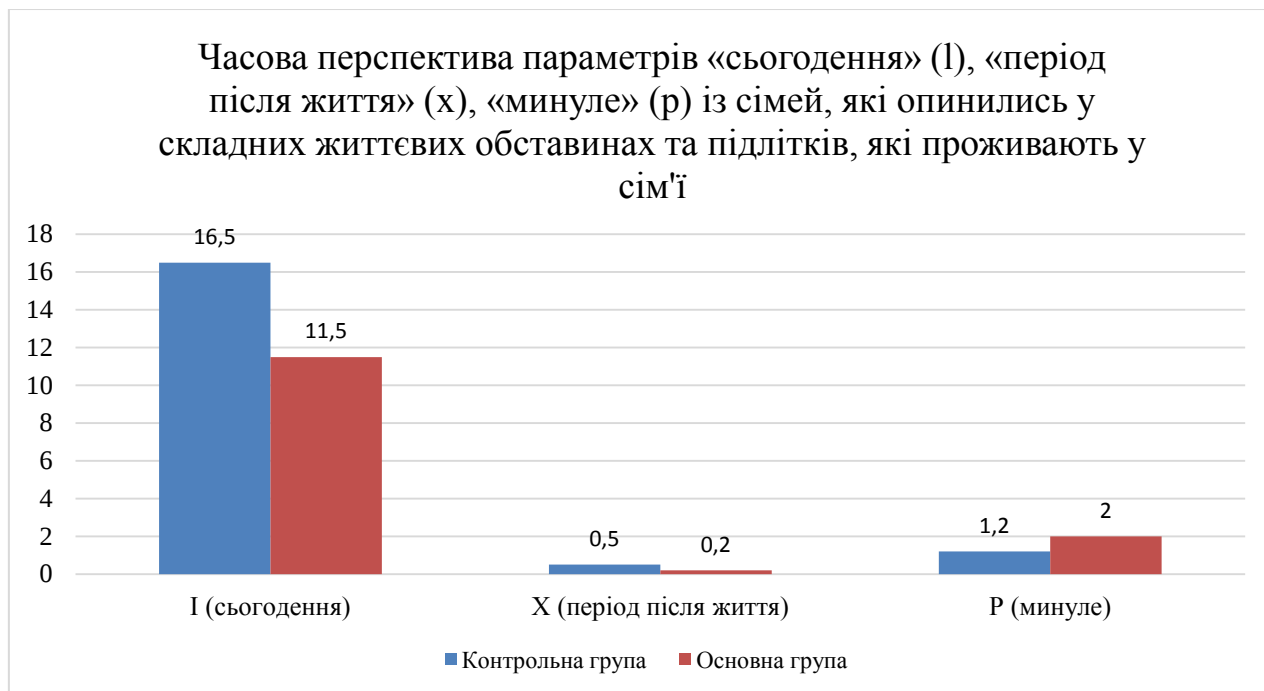

Графік 2.2. Порівняльний графік параметрів часової перспективи, що охоплює період всього життя підлітків із сімей, які опинились у складних життєвих обставинах (основна група) та підлітків, які проживають у звичайних сім'ях (контрольна група).

T (Test) – поточний момент, момент заповнення тесту; D (Day) – день, подія має відбутися протягом дня; W (Week) – тиждень, подія має відбутися протягом тижня; M (Month) місяць, подія має відбутися протягом місяця і трохи більше; Y (Year) подія має відбутися протягом року чи більше. L (Life) – «все життя», «протягом всього життя».

Результати аналізу даних показали, що для підлітків, які опинилися у складних життєвих обставинах характерно загальне звуження перспективи майбутнього. Низька орієнтованість в майбутнє виражається в тому, що основну частину мотиваційних об'єктів вони розміщують у найближчому майбутньому, тобто їхня увага зосереджена на завданнях, які повинні бути виконані протягом дня («поїсти», «відпочити», «зробити зачіску», «зробити домашнє завдання»), тижня («зустрітися з друзями», «погуляти», «сходити в кафе, провести час з хлопцем», «сходити в гості»), місяця («знайти підробіток у цьому місяці» і двох місяців («скласти екзамен», «виправити оцінки з біології»). З огляду на виражену потребу в самозбереженні як на психологічному, так і на фізичному рівні, яка спостерігається у 80% підлітків,

які опинилися у складних життєвих обставинах можна припустити, що саме вона значно впливає на знижений інтерес до планування свого майбутнього.

Графік 2.3. Часова перспектива параметрів «відкрите сьогодення» (І), «період після життя» (Х), «минулий» (Р) підлітків із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах (основна група) та підлітків, які проживають у звичайних сім'ях (контрольна група).

Планування на рік або два роки у підлітків, які опинилися у складних життєвих обставинах і у підлітків, які виховуються у звичайних сім'ях майже нічим не відрізняється, проте, вони розрізняються в мотиваційному змісті. У підлітків, які опинилися у складних життєвих обставинах досить часто зустрічається бажання «не повертатися додому», що відбувається протягом року, а також зустрічається мотив закінчення навчального року, бажання «здати випускні екзамени», «скласти ЗНО». Останній мотив є основним, який зустрічається у підлітків, які проживають в сім'ях, так як вони на момент дослідження всі вчилися в школі, в основному, у випускних класах.

Підлітки, які опинилися у складних життєвих обставинах, мають плани і думки про майбутнє, які розташовуються в більш короткому відрізку часу, на відміну від підлітків, які проживають в сім'ях. Коли підлітки з неблагополучних сімей думають про віддалене майбутнє, їх увага

зосереджується в першу чергу на періоді після 18 років, тому що у них знижений інтерес до подальшого навчання у ЗВО і у них значно більше виражена потреба в незалежності (психологічна, фізична, економічна автономія), а саме, в можливості жити окремо від батьків, працювати, мати юридичні привілеї «дорослих» («зняття всіх вікових обмежень»). У підлітків, які проживають в благополучних сім'ях, на відміну від підлітків, які опинилися у складних життєвих обставинах, виражена мотивація на вступ до ЗВО, у них є уявлення про те, що вища освіта їм необхідна, і, отже, основна частина плануючи своє майбутнє, орієнтується на період, наступний за студентським життям. Їхні планів на цей період: професійне становлення та можливість отримати «хорошу роботу», а також створення своєї сім'ї і її благополуччя («хочу вийти заміж» «у мене буде хороша сім'я»).

Результати дослідження сімейних відносин за методикою «Взаємодія батьки-дитина» І. М. Марківської.

Результати даних про сімейні стосунки батьків і дитини наведені в наступних таблицях.

Таблиця. 2.2.

Аналіз даних взаємодії «мати-дитина» в основній і контрольній групах

Параметри	Сирі дані в балах		Розподілення частот (у відсотках)		Рівень значущості
	Основна група	Кон-льна група	Основна група	Кон-льна група	
Дисциплінованість – не дисциплінованість	14,9	14,18	60%	60%	3.654001
Лояльність – строгість	15,5	12,45	100%	60%	2.751315
Незалежність – контроль	14,3	16,18	40%	60%	7.801533
Емоційна близькість – емоційна дистанція	9,36	18,9	<10%	80%	7.983496
Заперечення – прийняття	14	18,5	30%	70%	6.740645
Відсутність співпраці – співробітництво	9,82	18,09	10%	80%	4.221655
Взаєморозуміння – не розуміння один одного	13	15,09	50%	70%	1.426898
Систематичність – не систематичність батьків	16,36	17,59	80%	100%	5.131882
Авторитет батьків	8,09	17,7	10%	70%	6.320779
Задоволеність стосунками з батьками	9,55	19,5	20%	90%	5.211664e

Таблиця. 2.3.

Аналіз даних взаємодії «батько-дитина» в основній і контрольній групах

Параметри	Сирі дані в балах		Розподілення частот (у відсотках)		Рівень значущості
	Основна група	Кон-льна група	Основна група	Кон-льна група	
Дисциплінованість – не дисциплінованість	12,5	13,1	50%	50%	2.077123
Лояльність – строгість	16,1	10,95	100%	60%	2.909331
Незалежність – контроль	11,4	14,13	20%	40%	5.252064
Емоційна близькість – емоційна дистанція	12,3	16,72	30%	70%	9.774170
Заперечення – прийняття	14	18,13	30%	60%	9.157036
Відсутність співпраці – співробітництво	12,3	16,77	30%	80%	5.421245
Взаєморозуміння – не розуміння один одного	14	13,95	60%	60%	2.088803
Систематичність – не систематичність батьків	11,1	16,72	30%	90%	6.551005
Авторитет батьків	13,3	17,5	40%	70%	2.107433
Задоволеність стосунками з батьками	16,9	19,5	50%	90%	2.985014

Згідно з даними, представленим на графіку і в таблицях, видно, що існують значні відмінності в суб'єктивних уявленнях про характер взаємодії дитини з батьками у підлітків з неблагополучних сімей, і у підлітків з благополучних сімей. Результати статистичної обробки даних показали, що значущі відмінності ($p < 0,05$) були виявлені за наступними шкалами: «Емоційна близькість – емоційна дистанція», «Відсутність співпраці – співробітництво», «Авторитет батьків» і «Задоволеність стосунками з батьками». Показники, у підлітків з основної групи, за даними шкалами мають суттєво низькі показники по кожному з батьків (мати, батько). Також були виявлені статистично достовірні відмінності в шкалі «Незалежність – контроль», що відноситься до уявлень про матір ($p < 0,1$) і в шкалі «Лояльність – строгість», що відноситься до уявлень про батька ($p < 0,05$).

Результати свідчать про суттєві порушення у структурі дитячо-батьківських відносин і виявили наступні відмінні риси у взаємодії між членами сім'ї: у підлітків, які опинилися у складних життєвих обставинах в

ставленні до батьків виражена значна емоційна дистанція, яка проявляється в недовірі до батьків і схильності до приховування важливого і цінного, представленого у внутрішньому просторі підлітка. Вони також значно рідше розповідають батькам про свої проблеми і труднощі, рідко звертаються за допомогою до них, на відміну від підлітків, які проживають в благополучних сім'ях і мають гармонійні сімейні стосунки.

Також підлітки вважають, що їхні батьки не прагнуть до співпраці і партнерства при взаємодії з ними, вони відчують нерівність позицій і відсутність урахування їхніх (дітей) потреб і бажань. Підлітки, які опинилися у складних життєвих обставинах, на відміну від підлітків, які живуть в благополучних сім'ях, мають виражене негативне ставлення до кожного з батьків (мати, батько, вітчим), мають стурбованість конфліктними відносинами, що виражається в бажанні якомога довше і не повертатися назад додому, або взагалі залишити родину.

Результати даних за методикою «Сімейна соціограма» Е. Г. Ейдемільера.

В основній групі 40%, що становить 6 підлітків всієї вибірки, намалювали в колі всіх основних членів сім'ї, а саме себе, матір, батька, братів, сестер (якщо є). Троє осіб з них намалювали загиблого батька, а ще один загиблого старшого брата. Четверо з цієї групи намалювали коло «Я» внизу загального кола і в стороні від всіх інших кіл, найбільша відстань від кола «Я» до батьків (матері, батька). Це говорить про переживання емоційного відкидання дитиною з боку батьків. Решта двоє намалювали себе у верхній частині кола поруч з іншими.

Дівчинка намалювала себе ближче до матері, а хлопчик ближче до вітчима. З підлітка (20%) всієї вибірки намалювали основних членів сім'ї, виключивши з того з батьків, який був раніше позбавлений батьківських прав і з яким вони не підтримують контакт тривалий час. Двоє підлітків вказали себе осторонь від інших кіл, які символізують членів сім'ї, а коло, яке позначає батька, розташували в центрі. Одна дівчинка поряд з собою намалювала коло, що позначає бабусю. Ще одна дівчинка намалювала коло «Я» практично в

центрі загального кола, а поруч з собою досить близько розташувала коло, що позначає хлопця, інші кола розташовувалися трохи далі.

Решта 40% (6 підлітків) намалювали тільки себе з реальними членами своєї сім'ї, як правило, коло «Я» розташовувалося в самому центрі загального кола. Даний факт вказує на наявність яскраво негативних і конфліктних відносин з батьками, бажанні виключити їх зі свого життя. Одна дівчинка з цієї групи включила двох друзів до складу своєї сім'ї, розташувавши їх поряд.

У контрольній групі всі підлітки (100% всієї вибірки) в колі намалювали всіх основних членів сім'ї (Я, мати, батько, брат, сестра), по розташуванню кіл відносно один до одного практично у всіх (86,6%) поряд розташовувалися кола, що позначають батьків.

В основній групі 7 підлітків, що дорівнює 46,6%, до складу своєї сім'ї крім основних її членів включили і більш віддалених членів таких як бабуса, дідусь, тітка, дядько, двоюрідні брати, сестри, племінниці. Один хлопчик з них ще намалював хрещеного батька і хрещену мати, а також кілька домашніх тварин. У контрольній групі 14 підлітків, що становить 63,3% всієї вибірки, до складу сім'ї включили далеких родичів.

В основній групі 20% всієї вибірки (3 підлітка) крім родичів намалювали друзів, яких вважають своєю сім'єю. У контрольній групі, відсоток тих, хто включив своїх друзів до складу сім'ї становить 27, 3% (6 осіб).

У контрольній групі 31,8% (7 підлітків) намалювали в колі своїх домашніх тварин, в основній групі тільки один хлопчик (6,6%) включив у коло домашніх тварин.

40% основної групи намалювали коло «Я» меншим по відношенню до розміру кіл, які символізують основних членів сім'ї. У трьох підлітків, що становить 20% вибірки, розмір кіл приблизно однаковий у порівнянні з іншими колами. Шість підлітків (40%) намалювали тільки коло «Я» в центрі невеликого розміру. Один підліток намалював коло «Я» дещо більшим по відношенню до решти кіл, які позначають членів сім'ї.

У контрольній групі однаковий розмір кіл зустрічається у 45,45% (10 осіб) всієї групи, розмір кола «Я» менший по відношенню до основних членів сім'ї зустрічається у 36,36% (8 осіб) підлітків, а розмір кола «Я» більшого по відношенню до інших членів сім'ї зустрічається у 18,18% (4 особи) всієї групи.

Для обох груп підлітків практично в рівній мірі характерне включення в свою сім'ю як основних її членів (мати, батько, брат, сестра), так і другорядних родичів таких як бабуся, дідусь, тітка, дядько та інші, Що вказує на широкі уявлення про сім'ю.

Аналіз даних свідчить, що у підлітків, які опинилися у складних життєвих обставинах порушені дитячо-батьківські відносини, які проявляються у наявності негативного образу батьків, у переживанні дитиною емоційного відкидання з боку батьків і. Також в основній групі менш виражена тенденція до включення в свою сім'ю друзів ніж у контрольній групі. Це, можливо, може бути пов'язано з відсутністю довірливих стосунків з однолітками і обмеженим колом контактів з ними.

2.3. Корекційно-розвивальна програма «Формування позитивного образу Я та образу сім'ї у підлітків із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах».

Вид програми: Корекційно-розвивальна психолого-педагогічна програма для підлітків з неблагополучних сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах».

Учасники: програма орієнтована на підлітків із сімей з ознаками. у віці від 12 до 17 років, які знаходяться на обліку у центрах соціальних служб та служб у справах дітей.

Мета: формування позитивного образу сім'ї у підлітків, які опинилися у СЖО як фактора соціального благополуччя і як наслідок формування мотиваційного середовища, розвиток комунікативних навичок, розвиток і корекція мисленнєвих операцій, формування стійких навичок цілепокладання.

Завдання:

1. Стабілізація емоційного стану підлітка, зниження рівня тривоги.
Навчання управлінню емоційним станом.

2. Навчання ефективним способам боротьби зі стресом.

3. Коригування наслідків психологічної травми.

4. Формування позитивного образу сім'ї.

5. Розвиток прагнення до самопізнання і пізнання основ статево-рольової взаємодії.

6. Формування уявлень про традиційні, загальноприйнятні стереотипи поведінки чоловіка і жінки, форми спільного проживання і культуру інтимно-особистісної взаємодії.

7. Виховання шанобливого ставлення до інституту сім'ї як одного з варіантів відповідального життєвого вибору.

8. Розвиток у підлітків навичок самостійної і усвідомленої постановки мети; моделювання образу передбачуваного результату.

Обґрунтування необхідності реалізації даної програми.

Обрана тема програми в даний час знаходиться у стані вивчення і проведення досліджень. Опрацьованість тематичного поля відносно підлітків, які опинилися у СЖО недостатня, і стає все більше актуальною в умовах розвитку сучасного українського суспільства. Вибір Існуючі методи роботи не адаптовані для роботи з підлітків із сімей, які опинилися у СЖО. Виникає необхідність у підготовці та впровадженні методичних розробок, програм, спрямованих усунення «прогалин» у цій сфері в роботі практичних психологів.

Розглянемо концепт сім'ї в психолого-педагогічному контексті: сім'я – це ключовий базис, основа, простір, «вектор» на шляху розвитку і становленні особистості. І, в разі, якщо така основа має хиткий або зруйнований фундамент, можна припустити до яких наслідків даний факт може призвести.

У більшості підлітків із сімей, які опинилися у СЖО є виражені особливості структури особистості: порушене сприйняття особистого простору свого та інших людей, неадекватна самооцінка, порушення саморегуляції,

нездатність робити вибір і приймати рішення, відсутність цілісного уявлення про себе і власне життя, порушена ідентичність. Діти цієї категорії мають негативний досвід життя в родині, уявлення про сімейні ролі, не мають побутових навичок, які необхідні для життя в звичайній сім'ї. Багато з них соціально не адаптовані до життя, більшість мають поведінкові проблеми. Крім психологічних особливостей, більшість таких дітей мають хронічні захворювання, як соматичного характеру, що виникли в результаті неадекватного догляду та несприятливих умов виховання, так і спадкові, генетичні. В силу соціальних обставин вони відстають від однолітків в інтелектуальному, емоційному розвитку.

Важливий аспект даної теми полягає в тому, що в процесі дорослішання, дитина, яка виховувалася в неблагополучній родині на початку самостійного життя, має спотворений, негативний образ сім'ї. Складний вибір тактики і адаптації до соціального середовища.

Актуально і те, що масштаб такого негативного процесу ставить вирішення проблеми адаптації підлітків цієї категорії до дорослого життя в ряд нагальних наукових і соціальних завдань.

Програма реалізована через психолого-педагогічну комплексну діяльність в процесі різних форм роботи, спрямованих на розширення потенціалу творчих і інтелектуальних здібностей дітей через активізацію життєдіяльності підлітка.

Основною метою діяльності педагогів та практичного психолога є створення і підтримання в закладі освіти виховного, розвиваючого, освітнього середовища в єдності його психологічних і педагогічних компонентів.

Структура і зміст програми

Етапи роботи: Програма включає 4 етапи.

Аналітичний етап передбачає теоретичний аналіз проблеми: добірка, вивчення і аналіз методологічної та психолого-педагогічної літератури з даної тематики.

Діагностичний етап включає дослідження рівня комунікативної, інтелектуальної, емоційно-вольової сфер, виявлення особистої зацікавленості

підлітків до роботи в побудові позитивного образу сім'ї. Використовуються проєктивні методики.

Корекційно-розвивальний етап полягає в роботі психолога безпосередньо з підлітком (бесіда, психотерапія). Дитина, яка знаходиться в неблагополучній родині залишилася, по суті, переносить психологічну травму, тому діяльність психолога спрямована на роботу з психологічною травмою (індивідуальні заняття). А також реалізація програми через формування готовності підлітків до процесу моделювання позитивного образу сім'ї, підвищення рівня особистої зацікавленості підлітків цієї категорії до даного процесу. В якості психолого-педагогічних методів використовуються: круглі столи, дискусії, майстер-класи, групові та індивідуальні консультації, бесіди, музична терапія, рольові ігри, дискусії, метод моделювання проблемної ситуації, арт-терапія, гештальт-терапія, релаксація.

На даному етапі психолог взаємодіє з вихователями, таким чином, в процесі реалізації програми виділяються три основних напрямки:

- 1) взаємодія з педагогами;
- 2) взаємодія з дітьми;
- 3) спільна робота «психолог – педагог – підліток».

У роботі з педагогами застосовуються такі форми роботи: круглі столи, дискусії, ділові ігри, консиліуми, майстер-класи, консультування (індивідуальне та групове). У роботі з вихованцями: дискусії, консультації, бесіди, музична терапія, рольові ігри, моделювання ситуацій, арт-терапевтичні і гештальт-терапевтичні методи, сеанси релаксації.

Заключний етап – виходячи з проведеної роботи, аналізуються отримані результати, формулюються основні висновки, вносяться корективи в програму проєкту для подальшої роботи психолога в даному напрямку.

Інформація по етапах програми представлена в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Етапи програми, терміни виконання, методи, які використовуються

№	Етапи програми	Терміни виконання	Методи, методики, технології
1.	Аналітичний етап	Січень 2022 р.	Аналіз статистичних даних, опрацювання науково-методичної літератури
2.	Діагностичний етап	Січень 2022 р.	Проективні методики. Сімейна соціограма. Малюнок сім'ї.
3-4.	Корекційно-розвивальний (робота з педагогами)	Лютий 2022 р. Квітень 2022 р.	Круглі столи, панельні дискусії, майстер-класи, бесіди, індивідуальні та групові консультації
	Корекційно-розвивальний (робота з дітьми)		Тренінг «Мій сімейний альбом»
5.	Заключний етап	Травень 2022 р.	Аналіз результатів. Підведення підсумків.

Форми і методи роботи.

Групова дискусія (підвищує мотивацію і залучення учасників у вирішення обговорюваної проблеми); психогімнастика; рольові ігри; релаксація; групові обговорення для осмислення отриманого досвіду; техніки зняття фізичного та емоційного напруження; методи арт і тілесно-орієнтованої терапії, мозковий штурм, моделювання ситуацій, круглі столи, майстер-класи, групові та індивідуальні консультації, консилиуми.

Таблиця 2.5.

Тематичний план занять. Робота з педагогами

№	Назва заходу	Терміни проведення та тривалість заняття	Форма роботи
1.	«Родина як простір розвитку підлітка. Допомога дитині, яка опинилася у складних життєвих обставинах»	Лютий 2022 р. (1 година 30 хвилин)	Формат круглого столу, презентація. Дискусія
2.	Роль педагога у формуванні позитивного образу сім'ї у підлітків, які опинилися у складних життєвих обставинах	Лютий 2022 р. (1 година)	Круглий стіл
3.	Регуляція психоемоційного стану як засіб гармонізації особистості	Лютий 2022 р. (1 година 30 хвилин)	Майстер-клас
4.	Індивідуальне консультування	Постійно (1 година)	По запиту

Таблиця 2.6.

Тематичний план занять тренінгу

№	Мета заняття	Методика
Тематичний блок «Самопізнання»		
Заняття 1	Активізація процесу самопізнання, підвищення самооцінки і позитивного ставлення до себе і своїх можливостей	I етап. «Організація». 1. «Ти і твоє ім'я». 2. «Взаємне уявлення». Вироблення правил поведінки в групі. 3. «Правила поведінки в групі». II етап. «Цілепокладання». Інформаційний блок «Вступна бесіда». III етап. «Основна робота». 4. «Сім'я – це ...». 5. «Хвостоглаз». 6. «Моя мета». IV етап «Підведення підсумків». 7. «Подарунок». Рефлексія
Заняття 2	Поглиблення і розвиток інтересу підлітка до самопізнання і самовдосконалення	I етап. «Організація». 1 «Привітання без слів». II етап «Цілепокладання». 2. «Про кого йдеться?». III етап. «Основна робота». 3. «Всі ми різні». 4. «Руки, які говорять». 5. «Автопортрет». IV етап «Підведення підсумків». 6. «Побажання по колу». Рефлексія.
Заняття 3	Активізація процесів самопізнання, сприяння процесам саморозвитку, формування адекватної самооцінки, зняття емоційної і поведінкової скрути	I етап. «Привітання». 1 «Вітаю, друже!». II етап. «Цілепокладання» 2. «Образ Я». Міні-лекція «Я-концепція». III етап. «Основна робота». 3. «Безмаски» 4. «Я-реальне» і «Я-ідеальне». 5. «Листок за спиною». IV етап. «Підведення підсумків». 6. «Похвали себе». Рефлексія.
Тематичний блок «Сімейна листівка»		
Заняття 1	Створення групової атмосфери безпеки. Навчання зниження стресового напруження. Навчитися навичкам релаксації та ідентифікації емоцій	I етап. «Організація». 1. «Фігурні побудови». 2. «Як подолати стрес». II етап. «Основна робота». 3. «Релаксаційне дихання». 4. «Ворог на долоні». III етап. «Завершення». 6. «Кольорові звуки мого тіла». Рефлексія.
Заняття 2	Усвідомлення ситуації в сім'ї, сім, пошук ресурсної самостійної допомоги	I етап. «Включення в роботу». 1. Гра «Що нового?». II етап. «Основна робота». 2. Вправа «Відсутня людина». III етап. «Завершення». 3. Коло взаємодовіри. 4. Вправа. «Водоспад». 5. Загальна рефлексія.
Заняття 3	Робота з травматичними переживаннями, пошук внутрішніх ресурсів	I етап. «Підготовчий». 1. «Автограф на пам'ять». 2. «SMS в минуле». II етап. «Основна робота». Арт-терапевтична техніка «малюнок емоцій і почуттів». 3. «Подарунок в моєму житті». III етап. «Завершення» «Повітряна кулька». Рефлексія.
Тематичний блок «Уявлення про сім'ю		
Заняття 1	Розширення репертуару поведінкових реакцій в напруженій сімейній ситуації, мотивація на постановку і досягнення життєвих цілей	I етап. «Розминка». 1. «Будиночки». 2. «Тиха пошта». II етап. «Основна робота». 3. «Якщо конфлікт в сім'ї». III етап. «Завершення». 4. Вправа-візуалізація «ідеальних сім'я». Рефлексія.

Продовження таблиці 2.6.

Заняття 2	Знайомство підлітків з гендерними поняттями (образ чоловіка і жінки), специфікою функціонування сім'ї	I етап. «Розминка». 1. «Імена». II етап. «Основна робота». 2. «Образ чоловіки і жінки колективному несвідомому українців». 3. «Змалюй свою родину». III етап. «Завершення». 4. Метафорична ділова гра «Царівна жаба». 5. Вправа «Грамота». Рефлексія.
Заняття 3	Формування у підлітків уявлень про сім'ю і образ сім'ї як єдиного цілого.	I етап «Початок роботи». 1. «Та, що біжить асоціація» II етап. «Основна робота». 2. «Портрет молодій сім'ї». 3. «Права і обов'язки членів сучасної родини». III етап. «Завершення». 4. Гра «Ти мене поважаєш» Рефлексія.
Заняття 4	Активізація підлітків до аналізу своїх почуттів, уміння відкрито висловлювати свої почуття, самопізнання, розвиток комунікативних навичок	I етап. «Початок роботи». 1. «Привітання на сьогодні» 2. «Я тебе розумію». II етап. «Цілепокладаючий». 3. Візуалізація «Образ внутрішнього стану». 4. «Зобрази почуття». III етап «Завершення». 5. «Такі ніжні слова». Рефлексія.
Тематичний блок «Мої приховані ресурси»		
Заняття 1	Розвиток у підлітків здатності розуміти і розпізнавати свої внутрішні ресурси, які допомагають в різних важких, критичних життєвих ситуаціях і взаєминах з іншими людьми	I етап. «Початок роботи». 1. «Мій настрій». II етап - «Цілепокладаючий». 2. «Мій портрет у променях сонця». 3. «Я такий – який є». III етап «Завершення». 4. «Маяк». 5. «Шкатулка» Рефлексія.
Заняття 2	Розкриття особистісного потенціалу, своїх власних внутрішніх ресурсів	I етап. «Початок роботи». 1. «Мій внутрішній колір». II етап. «Цілепокладаючий». 2. «Сильні сторони». 3. «Те, що дає мені сили». 4. «Ідеальний дім». III етап. «Завершення». 5. «Психологічні листівки» Рефлексія.
Заняття 3	Завершення тренінгу в позитивному ключі з усвідомленими уявленнями про сімейні цінності, стосунки, активізація позитивної життєвої позиції	I етап. «Початок роботи». 1. «Привітання» II етап «Цілепокладаючий». 2. «Я в майбутньому». Бесіда «Для чого людині сім'я?». 3. «9 маленьких мандал». III етап «Завершення». 4. «Анкета з гумором» 5. «Психологічні листівки». Рефлексія.

Обґрунтовані критерії обмежень та протипоказань щодо участі в програмі.

До участі в освоєнні програми не допускаються підлітки, які мають психіатричні захворювання, у випадках явної асоціальної поведінки підлітка, яка проявляється у невмотивованій фізичній і вербальній агресії, жорстокості.

Гарантії прав учасниками програми.

Гарантія прав учасника програми забезпечується «Правилами роботи», які приймаються на першому занятті.

Сфера відповідальності, основні права і обов'язки учасників програми (психолога, дітей, батьків, педагогів).

Учасники програми несуть відповідальність за:

- а) за дотримання правил групової роботи;
- б) за власну поведінку.

Відповідальність за те, що відбувається під час реалізації програми покладається на психолога в межах своєї компетенції. Він несе персональну відповідальність за:

а) життя і здоров'я неповнолітніх під час проведених ним занять, а також за порушення прав дитини відповідно до законодавства України;

б) адекватність діагностичних і корекційних методів, які використовуються, обґрунтованість рекомендацій;

в) застосування методів впливу, пов'язаних з фізичним або психологічним насильством над особистістю підлітка, а також за скоєння іншого аморального вчинку.

Психолог зобов'язаний зберігати професійну таємницю, не поширювати відомості, отримані в результаті діагностичної, тренінгової роботи, якщо ознайомлення з ними може завдати шкоди дитині чи її оточенню.

В процесі тренінгових занять психолог взаємодіє з батьками підлітків, які відвідують корекційно-розвивальні заняття, систематично обмінюється інформацією з метою відстеження динаміки змін, що відбуваються з педагогами.

Дотримання наступних принципів:

1. Принцип цінності особистості, в основі якого – самоцінності дитини.
2. Принцип унікальності особистості, в основі якого – визнання індивідуальності дитини.
3. Принцип пріоритету особистісного розвитку.

Ресурси, які необхідні для реалізації програми

1. Фахівці, які реалізують програму, повинні мати досвід тренінгової роботи в підліткових групах.

2. Вміти оцінювати навички групової взаємодії (чи є контакт підлітків в процесі роботи, чи всі залучені в процес обговорення, чи немає тих, хто займає вичікувальну позицію, відсиджується).

3. Направляти хід обговорення при розборі фрустраційної ситуації.

4. Допомогати підліткам відчувати особистісну свободу, прийняти себе і однолітків такими, якими вони є насправді.

5. Проводити заняття на високому емоційному підйомі.

6. Спостерігати за стилем поведінки і творчим самовираженням підлітків.

Вимоги до матеріально-технічної оснащення занять:

Розмір приміщення повинен дозволяти розмістити стільці в коло і проводити рухливі ігри, тобто допускати швидку перестановку меблів, містити робочу зону, і чисту зону (для обговорення). Стільці повинні пересуватися вільно, і їх має бути достатня кількість. У приміщенні повинні бути відсутніми перешкоди, що відгороджують учасників один від одного (столи, парти, зайві стільці).

Столи потрібні тільки для розміщення образотворчих, роздаткових матеріалів та допоміжних засобів. Стіни повинні бути зручні для розміщенні ватманів.

Образотворчі матеріали.

Фарби, олівці, фломастери, маркери, воскова крейда, пастель (для малювання). Журнали, кольоровий папір, фольга, текстиль (для створення колажів або об'ємних композицій), пластилін. Папір для малювання різних форматів, кольорів і відтінків, пензлі різних розмірів, губки для зафарбовування великих поверхонь, ножиці, нитки, клей, скотч.

Технічні засоби.

Проектор, музичний центр для проведення вправ, музичного супроводу. Копіювальний апарат для розмноження роздавальних матеріалів, діагностичних методик, і матеріалів, напрацьованих в ході занять з елементами тренінгу.

Очікувані результати (проміжні та підсумкові).

Короткострокові результати – задоволеність учасників змістом і формами роботи.

Довгострокові результати – зміна уявлень і ставлення до себе, до негативного образу сім'ї, зміна уявлення про власні ресурси, їх реалізацію.

Результативність, ефективність програми можна виявити шляхом психодіагностичного обстеження. Протягом курсу занять обстеження проводиться два рази: до проведення корекційно-розвивальних – вхідна діагностика (за результатами вхідної діагностики формуються групи) і після проходження всього курсу – підсумкова діагностика (за результатами підсумкової діагностики і на основі порівняльного аналізу результатів вхідної та підсумкової діагностики робиться висновок про ефективність змін, що відбулися у кожної дитини). При проведенні психодіагностичного обстеження (як вхідної діагностики, так і підсумкової) використовується наступний психодіагностический інструментарій:

1. Тест Томаса (визначення стилю поведінки в ситуаціях розбіжностей і конфліктів).
2. Методика визначення самооцінки (Т. В. Дембо-С. Я. Рубінштейн).
3. Тест М. Люшера.
4. Тест фрустраційних реакцій Розенцвейга.
5. Методика В. В. Бойка «Оцінка рівня емоційного вигорання» (для педагогів).

Система організації внутрішнього контролю за реалізацією програми

Контроль за реалізацією програми здійснюють директор закладу освіти освітньої та заступник директора з виховної роботи. Після закінчення занять психолог складає підсумковий звіт, в якому відображає якісні та кількісні результати реалізації програми, виявляє проблеми і визначає перспективний план роботи з дітьми.

Контроль за реалізацією програми здійснює психолог, який проводить заняття, спостерігає і відстежує динаміку змін, які відбуваються у підлітків в процесі корекційно-розвивальних занять, а також за даними проміжної і

підсумкової діагностики. Педагоги також стежать за зміною в особистісному розвитку, поведінці, емоційно-вольової сфери у підлітків.

Критерії оцінки досягнення запланованих результатів:

якісні:

- 1) застосування на практиці групової форми роботи;
- 2) збільшення інформаційного поля;
- 3) згуртування дитячого колективу;
- 4) створення умов для формування сприятливого психологічного клімату;
- 5) підвищення кваліфікації педагогічних працівників.

кількісні:

- 1) проведення 13 тренінгових занять;
- 2) проведення роботи з педагогами (майстер-клас – 1, круглий стіл – 2, дискусія – 1, індивідуальні консультації – за запитом);
- 3) складання методичних рекомендацій щодо проведення занять.

Висновки до розділу 2

Нами було проведене дослідження образу Я та образу сім'ї у підлітків із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Для розв'язання поставлених завдань застосовувався комплекс психодіагностичних методик. Тест самоставлення В. В. Століна; Метод мотиваційної індукції Ж. Нюттена; Опитувальник взаємодії батьки-дитина (варіант для підлітків), І. М. Марківської; Проективна методика «Хто Я?», М. Куна і Т. Мак-Партланда; Сімейна соціограма Е. Г. Ейдемільера.

Результати дослідження засвідчують, що у підлітків, які опинилися у складних життєвих обставинах, що особливості «Образу Я» підлітків, які опинилися у СЖО обумовлені тим, що у них в значно меншій мірі сформована сімейна ідентичність. Наявні уявлення про сім'ю мають нейтральне емоційне забарвлення. Групова і статеві ідентичності сформовані краще ніж професійна ідентичність в порівнянні з підлітками із звичайних сімей, вони відрізняються більш низькими показниками загального інтегрального ставлення до себе, невпевненістю у собі, в своїх силах і можливостях, мають нижчий рівень відповідальності і самостійності, наявні установки очікування негативного ставлення до себе з боку оточуючих і низький рівень інтересу до себе; загальне звуження перспективи майбутнього, діагностовано суттєві порушення у структурі дитячо-батьківських відносин, наявність негативного образу батьків, переживання дитиною емоційного відкидання з боку батьків, виражене негативне ставленням до кожного з батьків.

Розроблена корекційно-розвивальна програма *«Формування позитивного образу Я та образу сім'ї у підлітків із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах»*, метою якої є формування позитивного образу сім'ї у підлітків, які опинилися у СЖО як фактора соціального благополуччя і як наслідок формування мотиваційного середовища, розвиток комунікативних навичок, розвиток і корекція мисленнєвих операцій, формування стійких навичок ціле покладання.

ВИСНОВКИ

1. Психологічними особливості підліткового віку: важливість високого соціального статусу в колективі та сім'ї; синдром хронічної втоми; намагання знайти надійного друга; намагання уникнути ізоляції, як у класі, так і в малій соціальній групі; намагання заперечувати все підкреслено дитяче; підвищений інтерес до питання «співвідношення сил»; відсутність авторитету дорослих; огиду до необґрунтованих суспільством заборон та примусів; чутливість до «промахів» педагогів; неадекватна оцінка власних можливостей, реалізація яких запланована у майбутньому; хвороблива реакція на критику; відсутність адаптації до ситуації невдачі; страх осквернення та паплюження мрії; емоційна нестабільність; підвищений інтерес до занять спортом; захоплення кіномистецтвом, колекціонуванням, музикою, екстремальними видами спорту тощо.

2. Образ Я визначається як сукупність установок, спрямованих на себе. У даному методологічному контексті можна виділити 3 структурних компонента: когнітивний компонент, який включає в себе «образ Я», до якого відноситься зміст уявлень про себе; емоційно-ціннісний (афективний) компонент, який інтегрує: пережите ставлення до себе в цілому або до окремих сторін своєї особистості, до своєї зовнішності, діяльності та систему самооцінки; поведінковий компонент, який характеризує прояви когнітивного і оціночного компонентів в поведінці. «Образ Я» – це цілісне утворення, всі компоненти якого хоча і володіють самостійною логікою розвитку, тісно взаємопов'язані між собою.

Провівши аналіз літератури нами відзначені значущі відмінності в образі сім'ї підлітків, які виховуються в звичайних та неблагополучних сім'ях. Основну роль в образі сім'ї підлітків, які опинилися у складних життєвих обставинах займає спілкування. Образ сім'ї підлітків розмитий. Сімейні ролі в образі сім'ї підлітків відсутні. Сформований у них образ сім'ї, стає основою формування власної сім'ї. При аналізі образу сім'ї підлітків, які опинилися у

складних життєвих обставинах, звертає на себе увагу суперечливість. На відміну від підлітків, які опинилися у складних життєвих обставинах, підлітки із звичайних сімей, мають чітко окреслений, структурований образ сім'ї з розподіленими внутрісімейними ролями.

З. Результати даних, отриманих за допомогою методики «Хто я?» М. Куна, Т. Мак-Партланда засвідчують, що особливості «Образу Я» підлітків, які опинилися у СЖО обумовлені тим, що у них в значно меншій мірі сформована сімейна ідентичність. Наявні уявлення про сім'ю мають нейтральне емоційне забарвлення. Групова і статеві ідентичності сформовані краще ніж професійна ідентичність в порівнянні з підлітками із звичайних сімей. «Майбутнє Я» значно знижене, спостерігається опис проблемної ідентичності, що вказує на неадекватність «Образу Я».

Результати дослідження самоствавлення за методикою «Опитувальник самоствавлення» В. В. Столина, С. Р. Пантелєєва показали, що підлітки з неблагополучних сімей, відрізняються більш низькими показниками загального інтегрального ставлення до себе. На відміну від дітей із звичайних сімей більше виражена невпевненість у собі, в своїх силах і можливостях, нижчий рівень відповідальності і самостійності, що виявляється у відчутті нездатності контролювати своє життя. У них наявні установки очікування негативного ставлення до себе з боку оточуючих і низький рівень інтересу до себе.

Результати дослідження за методикою «Метод мотиваційної індукції» Ж. Нюттена показали, що для підлітків, які опинилися у СЖО характерно загальне звуження перспективи майбутнього. Підлітки, які опинилися у СЖО, мають плани і думки про майбутнє, які розташовуються в більш короткому відрізку часу, на відміну від підлітків, які проживають в сім'ях.

Результати дослідження сімейних відносин за методикою «Взаємодія батьки-дитина» І. М. Марківської свідчать про суттєві порушення у структурі дитячо-батьківських відносин і виявили наступні відмінні риси у взаємодії між членами сім'ї: у підлітків, які опинилися у СЖО в ставленні до батьків виражена значна емоційна дистанція, Підлітки вважають, що їхні батьки не

прагнуть до співпраці і партнерства при взаємодії з ними, вони відчують нерівність позицій і відсутність урахування їхніх (дітей) потреб і бажань. Підлітки, які опинилися у СЖО, на відміну від підлітків, які живуть в благополучних сім'ях, мають виражене негативне ставлення до кожного з батьків.

Результати даних за методикою «Сімейна соціограма» Е. Г. Ейдемільера свідчать, що у підлітків, які опинилися у складних життєвих обставинах порушені дитячо-батьківські відносини, які проявляються у наявності негативного образу батьків, у переживанні дитиною емоційного відкидання з боку батьків, також менш виражена тенденція до включення в свою сім'ю друзів ніж у групі підлітків із звичайних сімей.

4. Нами була розроблена корекційно-розвивальна програма *«Формування позитивного образу Я та образу сім'ї у підлітків із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах»*, метою якої є формування позитивного образу сім'ї у підлітків, які опинилися у СЖО як фактора соціального благополуччя і як наслідок формування мотиваційного середовища, розвиток комунікативних навичок, розвиток і корекція мисленнєвих операцій, формування стійких навичок цілепокладання.

Основні завдання програми: стабілізація емоційного стану підлітка, зниження рівня тривоги. Навчання управлінню емоційним станом; навчання ефективним способам боротьби зі стресом; коригування наслідків психологічної травми; формування позитивного образу сім'ї; розвиток прагнення до самопізнання і пізнання основ статево-рольової взаємодії; формування уявлень про традиційні, загальноприйнятні стереотипи поведінки чоловіка і жінки, форми спільного проживання і культуру інтимно-особистісної взаємодії; виховання шанобливого ставлення до інституту сім'ї як одного з варіантів відповідального життєвого вибору; розвиток у підлітків навичок самостійної і усвідомленої постановки мети; моделювання образу передбачуваного результату.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. М.: Мысль, 2011. 299 с.
2. Агапов В. С. Становление Я-концепции в системе духовных потребностей подростков: дис. ... канд. псих. наук. М., 2014. 225 с.
3. Александровская В. Н. «Идеальный образ» и «Образ Я»: грани взаимодействия. *Проблеми сучасної психології: науковий журнал*. 2013. Випуск 20. С. 19–30
4. Байярд Р. Т. Ваш беспокойный подросток М.: Академический проект, 2008. 207 с.
5. Барышникова И. В. Интегративный подход к исследованиям Я-концепции личности в отечественной психологии : автореф. дис. ... канд. психол. наук. М., 2009. 26 с.
6. Басюк О. Б. Теоретична модель функціонування Я-образу на межі стосунку Я – значущий інший. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія. Психологія*. 2012. № 1. С. 14–22.
7. Белинская Е. П., Тихомандрицкая О. А. Социальная психология личности. М.: Академия, 2009. 304 с.
8. Бем Д. Искусственное поведение. М.: Просвещение, 2015. 287с.
9. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. М.: Прогресс, 2016. 422 с.
10. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте. СПб.: Питер, 2008. 400 с.
11. Бороздина Л. В., молчанова О. Н. Самооценка в разных возрастных группах: от подростков до престарелых. М.: Проект-Ф, 2011. 204 с.
12. Брушлинский А. В. Избранные психологические труды. М.: Институт психологии РАН, 2016. 623 с.
13. Винокуров Л. Н. Основы педагогической диагностики и профилактики нервно-психических нарушений у детей и подростков. Кострома: Издательство Костромского государственного педагогического университета, 1994. 250 с.

14. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков / Под редакцией Д. Б. Эльконина, Т. В. Драгуновой. М.: Просвещение, 1997. 315 с.
15. Волков Б. С. Психология подростка. СПб.: Питер, 2010. 240 с.
16. Выготский Л. С. Собрание сочинений в 4-х т. 4. Педология подростка. М.: Издательство Педагогика, 1994. 238 с.
17. Гайдамашко І. А. Помилки сімейного виховання як фактор виникнення агресивної поведінки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2005. Випуск 21. С. 38–40.
18. Глушко Н. В., Супрун М. О. Дезадаптація підлітків: причини й наслідки. *Юридична психологія та педагогіка*. 2013. № 2. С. 30–39.
19. Горещька О. В., Краєва О. А. Порівняльний аналіз психологічних особливостей ідентичності підлітків 13-14 років на етапі перебігу кризи. *Збірник наукових праць. Психологічні науки*. Випуск 12 (103). С. 57–62.
20. Голубь О. В. Я-концепция как экзистенциальное ядро личности, обеспечивающее ее внутреннюю самоорганизацию и саморегуляцию. *Вестник ВолГУ. Серия 11. Психология и психофизиология*. 2012. № 1 (3). С. 94–99.
21. Горлова Е. Л. Представления о семье у подростков разного психологического возраста. *Культурно-историческая психология*. 2018. Т. 14. № 2. С. 24–32.
22. Гошовський Я. О. Специфіка самоідентичності депривованих підлітків: ревіталізаційний ракурс. *Причорноморські психологічні студії*. 2018. С. 30–34.
23. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції: навчальний посібник. Тернопіль: Економічна думка, 2004. 310 с.
24. Демидов Д. Н. Соотношение образов Я-идеальное и Я-реальное и проблемы подростков: автореферат дис. ... к. психол. н.: 19.00.13. СПб., 2010. 19 с.

- 25.Демидова Н. И. Формирование «образа семьи»: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01. М.: 2003. 26 с.
- 26.Демчук О. А. «Я-концепція» як продукт розвитку самосвідомості особистості. *Молодий вчений*. 2016. № 12 (39). С. 240–243.
- 27.Загурська І. С., Добровольська А. В. Сприймання образу хороших батьків підлітками з повних і неповних сімей. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 4. Том 1. С. 118–123.
- 28.Евдокимова Ю. Б. Идеализированный образ родителей как фактор девиантного поведения подростков, воспитывающихся вне семьи: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.13. Калуга, 2004. 19 с.
- 29.Кашенко В. П. Педагогическая коррекция: Исправление недостатков характера у детей и подростков: Книга для учителя. М.: Просвещение, 1994. 222 с.
- 30.Кірейчев А. Особистісні особливості підлітків із нормативною і девіантною поведінкою. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2012. № 3. С. 82–89.
- 31.Кле М. Психология подростка. *Психология подростка: хрестоматия*. М.: Педагогическое агентство. 1997. С. 103 – 140.
- 32.Колесов Д. В. Современный подросток: взросление и пол. М. : МПСИ: Флинта, 2013. 197 с.
- 33.Колышко А. М. Психология самоотношения. Гродно: ГрГУ, 2014. 102 с.
- 34.Кон И. С. Открытие «Я». М.: Академия, 2008. 367 с.
- 35.Кон И. С. Психология ранней юности. М.: Издательство Просвещение, 1989. 234 с.
- 36.Крайг Г. Психология развития. СПб.: Питер, 2007. 940 с.
- 37.Кузнецова Т. В. Современные подходы к профессиональному формированию личности: постановка проблемы. *Образование и общество*. 2009. № 5. С. 26–30.
- 38.Леонтьев А. Н. Психологические основы развития ребенка и обучения М.: Смысл, 2009. 423 с.

- 39.Лещук Н. О. Статеве виховання і репродуктивне здоров'я підлітків та молоді: навчальний посібник. Київ: МОН, 2014. 136 с.
- 40.Методика «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартланд; модифікація Т. В. Румянцевой. *Психодіагностика: практикум* / уклад.: Н. О. Данильченко, А. В. Вертель. Суми: Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка. 2010. С. 95–106.
- 41.Мишина Т. Н. Психологические основы формирования семьи: монография. Пятигорск: Рекламно-информационное агентство на КМВ, 2015. 272 с.
- 42.Мудрик А. В. Общение как фактор воспитания школьников. М.: Педагогика, 1994. 288 с.
- 43.Мухина В. С. Возрастная психология. Феноменология развития: учебник для студ. высш. учеб. заведений. М.: Академия, 2006. 608 с.
- 44.Нечерда В. Б., Кириченко В. І. Підлітки уразливих категорій: типологія і особливості виховання в умовах закладів загальної середньої освіти: методичний посібник. Кропивницький: Імпекс-ЛТД, 2019. 134 с.
- 45.Опросник «Взаимодействие родитель-ребенок» (И. М. Марковской). Режим доступа: http://www.miu.by/kaf_new/mpp/112.pdf
- 46.Ослон В. Н. Жизнеустройство детей-сирот: профессионально замещающая семья. М.: Генезис, 2006. 368 с.
- 47.Пиаже Ж. Теория Пиаже. *История психологии. XX век*: хрестоматия. М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2013. С. 717–777.
- 48.Поливанова К. Н. Психологическое содержание подросткового возраста. *Вопросы психологии*. 1996. № 1. С. 20–33.
- 49.Помиткіна Л. В., Злагодух В. В., Хімченко Н. С., Погорільська Н. І. Психологія сім'ї: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Вид-во Нац. Авіац. Ун-ту «НАУ-друк», 2010. 270 с.
- 50.Портницька Н. Ф., Чупріна С. А. Образ батьків у свідомості підлітків та їх батьків. *Young Scientist*. 2017. № 4 (44). С. 255–259.

- 51.Пугачов Д. П. Комунікативні аспекти формування образу «Я» підлітків у віртуальному комп'ютерному світі. *Наукові праці. Педагогіка*. 2016. Випуск. 258. Том 270. С. 122–127.
- 52.Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста СПб.: Питер, 2000. 624 с.
- 53.Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст. *Проблемы становления личности*. М.: Мир, 1994. С. 118–127.
- 54.Роджерс К. Консультирование и психотерапия: новейшие подходы в области практической работы: клиент-центрированная терапия: монография. М.: Психотерапия, 2016. 512 с.
- 55.Ротенберг В. «Образ я» и поведение. Иерусалим: Маханаим, 2010. 66 с.
- 56.Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2012. 713 с.
- 57.Рыжкова А. В. Образ семьи. М.: LAP Lambert Academic Publishing, 2011. 220 с.
- 58.Семейная социограмма Эйдемиллера. *Психология и психотерапия семьи* / под ред. Э. Эйдемиллер, В. Юстицкис. СПб.: Питер, 20008. С. 611–628.
- 59.Сторкач Л. М., Захарчук Т. П. Вплив батьківської сім'ї на формування статево рольових установок і уявлень старшокласників на майбутнє сімейне життя. *Психологічний часопис*. 2015. № 1 (1). С. 92–97.
- 60.Строкова С. С. Связь образа семьи и семейной идентичности с эмоциональным благополучием подростков. *Клиническая и специальная психология*. 2017. Том 6. № 1. С. 119–137.
- 61.Сухомлинский В. А. Родительская педагогика. СПб.: Питер, 2017.128 с.
- 62.Тест мотивационной индукции Ж. Нюттена. Режим доступа: https://studopedia.net/6_6967_test-motivatsionnoy-induktsii-zhnyuttana.html
Дата звернення: 15.06.2021.
- 63.Тест-опитувальник самоствавлення В. В. Століна *Психодіагностика: практикум* / укладачі: Н. О. Данильченко, А. В. Вертель. Суми: Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка. 2010. С. 110–114.

64. Токарева Н. М., Шмане А. В., Макаренко Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу: монографія. Кривий Ріг, 2014. 312 с.
65. Фельдштейн Д. И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности. *Избранные труды*. М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 1999. 672 с.
66. Флейк–Хобсон К., Робинсон Б., Скин П. Развитие ребенка и его отношение с окружающими. М.: Издательство Мир, 1993. 511 с.
67. Фрейд З. Психоанализ детских страхов. М.: Азбука. Азбука-Аттикус, 2016. 288 с.
68. Херперц-Дальман Б. Девиантное поведение, делинквентность и педагогическая запущенность. Психотерапия детей и подростков. М.: Мир, 2010. С. 525–538.
69. Хухлаева О. В. Психология подростка. М.: Академия, 2015. 158 с.
70. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии. М.: Наука, 2017. 144 с.
71. Швець Т. М. Соціальна дезадаптація підлітків у теоретичному контексті: сутність і причини виникнення. *Педагогічні науки*. 2016. Випуск. LXIX. Том 3. С. 49–53.
72. Шильштейн Е. С. Особенности презентации Я в подростковом возрасте. *Вопросы психологи*. 2000. № 2. С. 69–78.
73. Шубина А. С. Образ семьи в картине мира детей оставшихся без попечения родителей: автореферат дис. канд. психол. наук: 19.00.07. М.: 2009. 28 с.
74. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. В. Клинико-психологическая диагностика взаимоотношений в семьях подростков с психопатиями, акцентуациями характера, невротами и невротизированными состояниями: методические рекомендации. СПб, 2007. 26 с.
75. Эльконин Д. Б. Детская психология. М.: Академия, 2011. 354 с.
76. Эриксон, Э. Идентичность: юность и кризис. М.: Прогресс, 2016. 344 с.

77. Яббарова Р. А. Формирование образа семьи у младших школьников в условиях школы-интерната средствами народной педагогики: дис. канд. пед. наук: 13.00.01. Киров, 2011. 157 с.
78. Яворська-Ветрова І. В. Динаміка образу успішного учня (ідеальне Я) у школярів молодшого та підліткового віку в контексті їх особистісної ефективності. *Проблеми сучасної психології*. 2016. Випуск 23. С. 601–613.
79. Ядов В. А. Личность в условиях модернизации. *Человек: иллюстрированный общественно-политический и научно-популярный журнал*. 2011. № 3. С. 5–10.
80. Язвінська Е. С. Тілесний образ «Я» як об'єкт психологічного дослідження. *Психологічні науки. Збірник наукових праць*. 2013. Том 2. Випуск 10 (91). С. 342–346.
81. Barnhill L. R. Healthy family system. London: Family coordinator, Academic Press, 1979. 390 p.
82. Kelly G. A. The psychology of personal constructs: Vol. 1. *A theory of personality*. London: Routledge. 1991. 322 p.
83. Kelly G. A. The psychology of personal constructs: Vol. 2. *Clinical diagnosis and psychotherapy*. London: Routledge, 1991. 401 p.
84. Moscovici S. On social representation. London: Academic Press, 1981. 506 p.
85. Seywert F. D'évaluation système de la famille (Система оцінювання сім'ї). Paris Presses Universitaires de France. 342 p.
86. Schützenberger A. A. The Ancestor Syndrome. London. Routledge, 1998. 256 p.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А.

Метод мотиваційної індукції Ж. Нюттена (30 незакінчених пропозицій).

Інструкція. На кожній сторінці обох книжечок, які ви маєте перед собою, ви знайдете кілька слів типу «Я хочу ...», «Я сподіваюся ...». Ці слова складають початок деякої фрази, а я вас попрошу закінчити цю фразу на даній сторінці так, як ви особисто її б закінчили. Треба писати те, що приходить вам в голову, коли ви застосуєте до себе ці перші слова кожного речення.

Важливо, щоб ви не писали невідомо про що: не треба прагнути побудувати граматично правильну фразу, до чого ви прагнете, чого бажаєте, про що думаєте. Намагайтеся відповідати так, щоб кожна сторінка була б зрозуміла сама по собі.

Можливо, у вас створюється враження, що на різних сторінках повторюються одні й ті ж слова. Це робиться для того, щоб ви могли написати щонайбільше про свої бажання. Напишіть про те, що першим прийде вам в голову при читанні саме цієї сторінки.

Бланк для відповідей:

І. Буклет (позитивні індуктори):

1. Я сподіваюся ...
2. Я дуже хочу ...
3. Я маю намір ...
4. Я мрію ...
5. Я прагну ...
6. Я буду дуже задоволений (льону), якщо ...
7. Я хочу ...
8. Я все роблю для того, щоб ...
9. У мене є велике бажання ...
10. Я б хотів (а) бути здатним (ой) ...

11. Я б так хотів (а) ...
12. Я прагну ...
13. Я вирішив (а) ...
14. Я буду дуже радий (а), якщо ...
15. Я маю певний намір ...
16. Я зроблю все можливе, щоб ...
17. Я буду дуже радий (а), якщо мені дозволять ...
18. Я б нічого не пошкодував (а) для того, щоб ...
19. Я всім серцем сподіваюся ...
20. Всіма своїми силами я прагну ...

II. Буклет (негативні індуктори).

1. Найбільше я буду засмучений (а), якщо ...
2. Я не бажаю ...
3. Я буду протестувати, якщо ...
4. Мені не сподобається, якщо ...
5. Я намагаюся уникнути ...
6. Я боюся, що ...
7. Я буду дуже шкодувати, якщо ...
8. Я не хочу ...
9. Мені не подобається думати про те, що ...
10. Я б не хотів (а) ...

ДОДАТОК Б.**Проективна методика «Хто Я?», М. Куна і Т. Мак-Партланда**

Інструкція: «Дайте, будь ласка, 20 різних відповідей на питання до самого себе «Хто я такий?» та запишіть їх на бланку. Відповіді слід давати у тому порядку, у якому вони спонтанно виникають. Не думайте про послідовність, граматику та логіку».

Бланк відповідей «Хто я такий?»

№ речення	Відповіді респондента
Перше речення	
Друге речення	
Третє речення	
Четверте речення	
П'яте речення	
Шосте речення	
Сьоме речення	
Восьме речення	
Дев'яте речення	
Десяте речення	
Одинадцяте речення	
Дванадцяте речення	
Тринадцяте речення	
Чотирнадцяте речення	
П'ятнадцяте речення	
Шістнадцяте речення	
Сімнадцяте речення	
Вісімнадцяте речення	
Дев'ятнадцяте речення	
Двадцяте речення	

Обробка та аналіз результатів:

Цей особистісний опитувальник є варіантом не стандартизованого самозвіту з наступним контент-аналізом, близький до проективних методів дослідження особистості. Теоретичною основою створення тесту є розроблене М. Куном розуміння особистості, операційну сутність якої можна визначити

через відповіді на запитання «Хто я такий?», звернені до самого себе (або звернене до людини запитання іншої особи «Хто Ви такий?»)

Результати дослідження за цією методики піддаються *якісному аналізу* (на індивідуальному рівні) та визначенню *частотних характеристик* (при груповому дослідженні).

Отриманий список перш за все розглядається з точки зору 2 категорій суджень:

1) «*приєднувальні*», в яких досліджуваній відносить себе до якоїсь групи (зазвичай знаходяться на початку списку): «учень», «людина», «юнак» тощо;

2) «*диференціюючі*» – вказуються специфічні ознаки, що відрізняють досліджуваного від інших: «надто товстий», «невдаха», «модний» тощо.

Окрім цього, відповіді поділяються *за рядом категорій*:

1) соціальні групи і відповідні ролі – стать, вік, національність, релігія, професія;

2) ідеологічні погляди (філософські, релігійні, політичні та моральні висловлювання);

3) інтереси та захоплення;

4) прагнення і цілі;

5) самооцінка.

Найчастіше зустрічаються такі категорії (за результатами зарубіжних досліджень): професійна ідентичність, сімейна роль та статус, релігійна ідентичність, стать та вік.

Особливу увагу варто звертати на відповіді, які передають свідому ідентифікацію людини з певними категоріями ролей, тобто з тими, які вона не просто повинна, але і прагне виконувати.

У відповідях досить часто простежуються соціологічні закономірності:

- ✓ вік частіше згадують молоді та літні люди;
- ✓ жінки частіше згадують свій сімейний статус;
- ✓ чоловіки - статеву приналежність тощо.

У той же час психологічні закономірності, які лежать в основі відповідей, недостатньо ясні. Вважається, що *порядок називання* категорій *відповідає вираженості та значимості* відповідних ознак, тобто структурі самоідентичностей, але ця теза не є доведеною. Цілком можливим є вплив стереотипів заповнення офіційних анкет або дія захисних стратегій, при яких найбільш значиме відсувається на потім.

Діагностичне використання тесту потребує виявлення соціокультурних норм специфічних для певного віку та статі. Вже доведено, що відповіді дітей відрізняються від відповідей дорослих: діти частіше, ніж дорослі, визначають себе через ситуативні та окремі прояви. У етнічно однорідному суспільстві відповіді, що стосуються раси та національності будуть зустрічатися рідше, ніж у етнічно різноманітному.

Слід також розрізняти відповіді, які стосуються *самоідентичності у рамках індивідуального рівня самосвідомості* (тобто відображають приналежність до таких груп, до яких неможливо не належати, живучи у суспільстві – статеву, вікову, національну, сімейну) та відповіді, які стосуються *особистісної самоідентичності* (приналежність досліджуваного до груп людей, членство у яких є або результатом власного вибору самовизначення, або результатом специфічної самооцінки – «мислитель», «захисник», «невдаха», «фантазер» тощо).

Невирішення вказаних теоретичних та методичних питань ускладнює використання даного тесту. Без знання соціокультурних та статевовікових норм інформативними виявляються лише крайні, найбільш нетипові відповіді як, наприклад, вказування лише своїх недоліків або лише своїх індивідних ідентичностей.

Оцінюючи стандартизовані самозвіти із застосуванням контент-аналізу в цілому, треба відзначити, що основна їх перевага, порівняно зі стандартизованими самозвітами полягає в потенційному багатстві відтінків самоопису і в можливості аналізувати самостворення, виражене мовою самого суб'єкта, а не нав'язаною йому мовою дослідження. Це, проте, є і одним з

обмежень цього методу – суб'єкт з низькими лінгвістичними здібностями і навичками самоопису опиняється в гіршому положенні, порівняно з людиною, яка володіє багатою лексикою і навичками самоопису для передачі своїх переживань. Ці відмінності можуть затушовувати відмінності в самоставленні і «Я-концепції» в цілому. З другого боку, всякий контент-аналіз обмежує можливість обліку індивідуальної своєрідності досліджуваного шляхом накладення готової системи категорій, тим самим наближаючи результати, одержані цим методом, до тих, які отримують за допомогою стандартизованих самозвітів. На нестандартизовані самозвіти також впливає стратегія самопрезентації, яка повинна враховуватися при інтерпретації результатів.

ДОДАТОК В.**Тест-опитувальник самоставлення В. В. Століна, С. Р. Пантелєєва****Текст опитувальника.**

1. Думаю, що більшість моїх знайомих ставиться до мене з симпатією.
2. Мої слова не так уже й часто розходяться зі справами.
3. Думаю, що багато хто бачить у мені щось схоже з собою.
4. Коли я намагаюся себе оцінити, я, насамперед, бачу свої недоліки.
5. Думаю, що як особистість я можу бути привабливим для інших.
6. Коли я бачу себе очима люблячої мене людини, мене неприємно вражає те, наскільки мій образ далекий від дійсності.
7. Моє «Я» завжди мені цікаве.
8. Я вважаю, що іноді не гріх пожаліти себе.
9. У моєму житті є (чи були) люди, з якими я був дуже близький.
10. Власну повагу мені ще треба заслужити.
11. Бувало, і не раз, що я сам себе страшенно ненавидів.
12. Я цілком довіряю своїм раптовим бажанням.
13. Я сам хотів багато в чому себе переробити.
14. Моє власне «Я» не видається мені чимось вартим уваги.
15. Я щиро хочу, щоб у мене усе було добре в житті.
16. Якщо я і ставлюся до кого-небудь з докором, то насамперед до самого себе.
17. Випадковому знайомому я швидше за все видамся людиною приємною.
18. Частіше я схвалюю свої плани і вчинки.
19. Власні слабості викликають у мене щось схоже на презирство.
20. Якби я роздвоївся, то мені було б досить цікаво спілкуватися зі своїм двійником.
21. Деякі свої якості я відчуваю як сторонні, чужі мені.
22. Навряд чи хто-небудь зможе відчути свою схожість зі мною.

23. У мене досить здібностей і енергії втілити в життя задумане.
24. Часто я не без сарказму жартую над собою.
25. Найрозумніше, що може зробити людина у своєму житті, – це підкоритися власній долі.
26. Стороння людина з першого погляду знайде в мені багато відразливого.
27. На жаль, якщо я і сказав щось, то це не означає, що саме так і вчиню.
28. Моє ставлення до самого себе можна назвати дружнім.
29. Бути поблажливим до власних слабостей цілком природно.
30. Мені не вдається бути цікавим для коханої людини тривалий час.
31. У глибині душі я б хотів, щоб зі мною сталося щось катастрофічне.
32. Навряд чи я викликаю симпатію у більшості моїх знайомих.
33. Мені буває дуже приємно побачити себе очима люблячої мене людини.
34. Коли у мене виникає яке-небудь бажання, я насамперед запитую себе, чи розумно це.
35. Іноді мені здається, що якби якась мудра людина змогла побачити мене наскрізь, вона б відразу зрозуміла, яка я нікчема.
36. Часом я сам собою захоплююся.
37. Можна сказати, що я ціную себе досить високо.
38. У глибині душі я ніяк не можу повірити, що я справді доросла людина.
39. Без сторонньої допомоги я мало що можу зробити.
40. Іноді я сам себе погано розумію.
41. Мені дуже заважає нестача енергії, волі і цілеспрямованості.
42. Думаю, що інші в цілому оцінюють мене досить високо.
43. У моїй особистості є, напевно, щось таке, що здатне викликати в інших неприязнь до мене.
44. Більшість моїх знайомих не сприймає мене всерйоз.
45. Я досить часто дратуюсь від самого себе.
46. Загалом я можу сказати, що поважаю себе.
47. Навіть мої негативні риси не здаються мені чужими.
48. У цілому, мене влаштовує те, який я є.

49. Навряд чи мене можна любити по-справжньому.
50. Моїм мріям і планам не вистачає реалістичності.
51. Якби моє друге «Я» існувало, то для мене це був би найнудніший партнер по спілкуванню.
52. Думаю, що міг би знайти спільну мову з будь-якою розумною і знаючою людиною.
53. Те, що в мені відбувається, як правило мені зрозуміло.
54. Мої достоїнства загалом переважають мої недоліки.
55. Навряд чи знайдеться багато людей, що звинуватять мене у відсутності совісті.
56. Коли зі мною трапляються неприємності, як правило, я кажу: «Так тобі і треба».
57. Я можу сказати, що в цілому я контролюю свою долю.

ДОДАТОК Г.

**Опитувальник взаємодії батьки-дитина (варіант для підлітків),
розроблений І. М. Марківською**

Інструкція: «Відзначте ступінь згоди з наступними твердженнями по 5-бальній системі. Оцініть твердження окремо для кожного батька в бланку відповідей: під буквою М – для матері, під буквою Б – для батька.

5 – безсумнівно, так (абсолютна згода);

4 – загалом, так;

3 – і так, і немає;

2 – скоріше ні, ніж так;

1 – ні (абсолютна незгода).

1. Якщо вже він (а) чогось вимагає від мене, то обов'язково доб'ється цього.

2. Він (а) завжди карає мене за мої погані вчинки.

3. Я рідко говорю йому (їй), куди йду і коли повернуся.

4. Він (а) вважає мене цілком самостійною людиною.

5. Можу розповісти йому (їй) про все, що зі мною відбувається.

6. Він (а) думає, що я нічого не досягну в житті.

7. Він (а) частіше зауважує в мені недоліки, ніж гідності.

8. Він (а) часто доручає мені важливі і важкі справи.

9. Нам важко досягти взаємної згоди.

10. Іноді він (а) може дозволити те, що ще вчора забороняв (а).

11. Я завжди враховую його (її) точку зору.

12. Я б хотів (а), щоб мої майбутні діти ставилися до мене так само, як до нього (до неї).

13. Я рідко роблю з першого разу те, про що він (а) мене просить.

14. Він (а) мене рідко лає.

15. Він (а) намагається контролювати всі мої дії і вчинки.

16. Він (а) вважає, що головне – це слухатися його (її).
17. Якщо у мене трапляється нещастя, в першу чергу я ділюся з ним (з нею).
18. Він (а) не розділяє моїх захоплень.
19. Він (а) не вважає мене таким розумним і здатним, як йому (їй) хотілося б.
20. Він (а) може визнати свою неправоту і вибачитися переді мною.
21. Він (а) часто йде у мене на поводу.
22. Ніколи не скажеш напевно, як він (а) поставиться до моїх слів.
23. Можу сказати, що він (а) для мене авторитетна людина.
24. Мені подобаються наші з нею (з ним) відносини.
25. Удома він (а) дає мені більше обов'язків, ніж у сім'ях більшості моїх друзів.
26. Буває, що застосовує до мене фізичні покарання.
27. Навіть якщо я не хочу, мені доводиться чинити так, як бажає він (а).
28. Вважає, що він (а) краще знає, що мені потрібно.
29. Він (а) завжди мені співчуває.
30. Мені здається, він (а) мене розуміє.
31. Він (а) хотіла б в мені багато чого змінити.
32. При прийнятті сімейних рішень він (а) завжди враховує моя думка.
33. Він (а) завжди погоджується з моїми ідеями та пропозиціями.
34. Ніколи не знаєш, що від нього (неї) очікувати.
35. Він (а) є для мене еталоном і прикладом у всьому.
36. Я вважаю, що він (а) правильно виховує мене.
37. Він (а) висуває до мене багато вимог.
38. За характером він (а) м'яка людина.
39. Зазвичай він (а) мені дозволяє повертатися додому, коли я захочу.
40. Він (а) прагне захистити мене від труднощів і життя.
41. Він (а) не допускає, щоб я помічав його (її) слабкості і недоліки.
42. Я відчуваю, що йому (їй) подобається мій характер.

43. Він (а) часто критикує мене по дрібницях.
44. Він (а) завжди з готовністю мене вислуховує.
45. Ми розходимося з ним (з нею) з дуже багатьох питань.
46. Він (а) карає мене за такі вчинки, які здійснює сам (а).
47. Я поділяю більшість його (її) поглядів.
48. Я втомлююся від повсякденного спілкування з ним (з нею).
49. Він (а) часто змушує мене робити те, що мені не хочеться.
50. Він (а) прощає мені те, за що інші покарали б.
51. Він (а) хоче знати про мене все: про що я думаю, як ставлюся до своїх друзів тощо.
52. Я не раджуся з ним (з нею), з ким мені дружити.
53. Можу сказати, що він (а) – найближча мені людина.
54. Він (а) весь час висловлює невдоволення мною.
55. Думаю, він (а) вітає моя поведінка.
56. Він (а) приймає участь у справах, які придумую я.
57. Ми по-різному з ним (з нею) представляємо моє майбутнє життя.
58. Однакові мої вчинки можуть викликати у нього (неї) то закиди, то похвалу.
59. Мені хотілося б бути схожим на нього (неї).
60. Я хочу, щоб він (а) завжди ставився (ставилась) до мене так само, як зараз.

ДОДАТОК Д.**Сімейна соціограма Е. Г. Ейдемільера**

Інструкція: «Перед Вами на аркуші зображено коло. Намалюйте в ньому самого себе, членів сім'ї у формі кружечків і підпишіть їх імена».

Інтерпретація результатів.

Існують критерії, за якими проводиться оцінка результатів тестування:

- 1) число членів сім'ї, які потрапили в площу кола і черговість їх зображення;
- 2) величина кіл;
- 3) розташування кіл відносно один одного, дистанція між ними – говорить про характер взаємин між членами сім'ї.

Оцінюючи результат за першим критерієм, слід зіставити число членів сім'ї, які зобразив досліджуваний з реальним. Можливо, що члени сім'ї, з якими досліджуваний перебуває в конфліктних відносинах, не потраплять у велике коло, вони будуть забуті. У той же час хтось із сторонніх осіб, тварин, улюблених предметів може бути зображений як член сім'ї.

Далі ми звертаємо увагу на величину кіл. Більше порівняно з іншими коло «Я» говорить про достатню або завищену самооцінку, менше – про знижену самооцінку. Величина кіл інших членів сім'ї говорить про їх значущість їх в очах досліджуваного.

Слід звернути увагу на розташування кіл в площі кола і по відношенню один до одного. Розташування досліджуваним свого кружечка в центрі кола може говорити про егоцентричність особистості, а розташування себе внизу, осторонь від інших кіл, які символізують інших членів сім'ї, може вказувати на переживання емоційної відторгнутості .

Найбільш значимі члени сім'ї зображуються у вигляді великих за розміром кружечків в центрі або у верхній частині тестового поля.

Нарешті, важливу інформацію можна отримати, проаналізувавши відстані між колами. Віддаленість одного кола від інших може говорити про конфліктні стосунки в сім'ї. Своєрідне «злипання», коли кола нашаровуються один на один, стикаються або знаходяться один в одному, говорить про недиференційованість «Я» у членів сім'ї, наявність симбіотичних зв'язків.

Кола можуть бути розташовані в лінійному порядку, що свідчить про формальний підхід до дослідження або відсутності теплих відносин.

Якщо кола розташовані у вільному розташуванні, в різній віддаленості один від одного, це свідчить про певний ступінь близькості між членами сім'ї.

Зображення членів сім'ї дозволяє визначити структуру сім'ї та тих осіб, які не витримали труднощів, пов'язаних з доглядом за дитиною. Важливою перевагою цієї методики також є той короткий час, протягом якого можна отримати результат і скласти уявлення про сім'ю.